

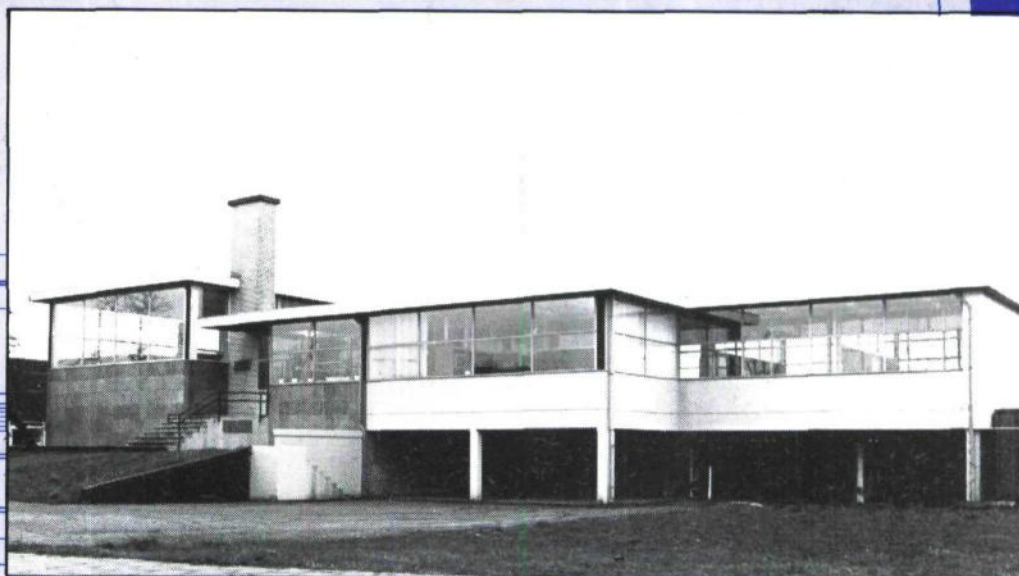
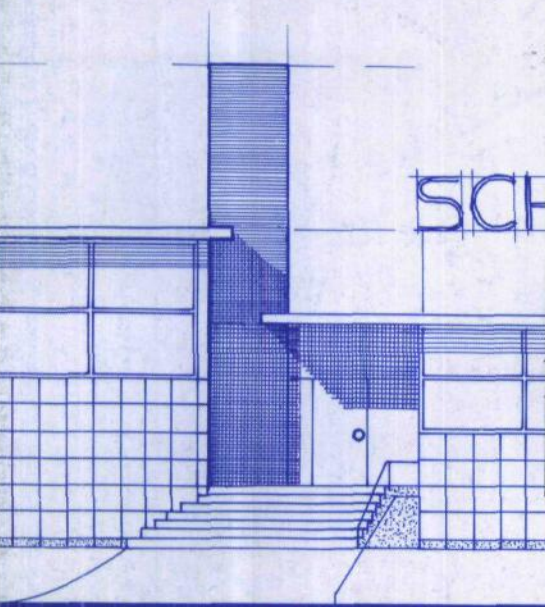
Zwols Historisch Tijdschrift

7e jaargang

1990, nr. 4

f 9,50

uitgave van de Zwolse Historische Vereniging

ARCHITECTENBUR. G. RIETVELD OUDEGRACHT 55 UTRECHT

WERK:

ARCH. MEDEW.

SCHAAL

DATUM

BLAD NO:

*kantoor
Schrale beton
Zwolle.*

1:100

11.2.57

1

Jongere bouwkunst

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt vier maal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift:

Redactie-leden: J.H. Drentje, J. Gelderman, H. Halbertsma, J. ten Hove, W.A. Huijsmans, I. Wormgoor, A. van der Wurff.

Adviseurs: N. Lettinck, H.C.J. Wullink.

Redactie-adres:

Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle.

Tekstverwerking en vormgeving:

Marinus Prins (bNO).

druk: drukkerij Werktuig.

Fotografie:

Tenzij anders is vermeld zijn de foto's afkomstig van de Gemeentelijke Fotodienst Zwolle (J.P. de Koning).

Bestuur Zwolse Historische Vereniging:

voorzitter:

J. Hagedoorn,
Tyassenbelt 28, 8014 NW Zwolle.

secretaris:

E. Tijssen,
Tichelmeesterlaan 37, 8014 LA Zwolle.

penningmeester:

H. Brassien,
Brederostraat 76, 8023 AV Zwolle.

leden:

A. Bootsma-van Hulst, B.J. Kam,
R.T. Oost, I. Wormgoor.

Secretariaat/ledenadministratie:

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle.
(telefoon: 038 - 539 625)

Financiën:

gironrekening Postbank: 5570775,
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging.

Tarieven lidmaatschap:

jeugdleden, studenten, 65+
(wonend binnen Zwolle).... f 25,00/jaar
overige leden..... f 35,00/jaar
huisleden f 7,50/jaar

Lange tijd heeft de bouwkunst uit de periode 1850-1940, de zogenaamde jongere bouwkunst, in de schaduw gestaan van bouwwerken uit een verder verleden. De laatste jaren lijkt daar echter verandering in te komen. In het hele land wordt nauwkeurig geïnventariseerd welke gebouwen er uit die periode bewaard zijn gebleven. In Zwolle is die inventarisatie al afgerond: het blijkt om ongeveer 1000 objecten te gaan. Dit grote aantal duidt erop dat de stad toen een belangrijke ontwikkeling doormaakte. J.W. van Beusekom gaat, in het eerste artikel van een serie over jongere bouwkunst, in op de stedenbouwkundige ontwikkelingen.

Om de jongere bouwkunst meer onder de aandacht te brengen, is onlangs een wandel- en fietsroute langs interessante gebouwen gemaakt.

C. Hamming gaat veel verder terug in de tijd. Hij gaat in op de vraag of Zwolle nu wel of niet aan de IJssel of aan de Vecht heeft gelegen.

In het laatste artikel geeft J.C. Streng achtergrondinformatie bij de tentoonstelling over de schilder Derk Jan van der Laan, die momenteel in het POM te zien is. Hij schetst het beeld van een culturele bloei-periode in Zwolle tussen 1795 en 1830; dit in tegenstelling tot de gangbare opvatting dat de eerste helft van de negentiende eeuw vooral een tijd van kommer en kwel was.

Tenslotte wensen wij u prettige feestdagen en een heel goed 1991.

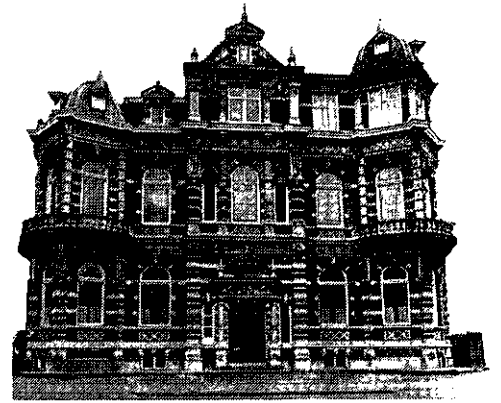
Foto omslag: J. Lensink, Het Oversticht.

Bouwtekening op omslag: Dienst Openbare Werken, gemeente Zwolle.

Op de foto op pagina 111: het pand Burgemeester van Royensingel 17-18.

©Zwolse Historische Vereniging 1990

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

112 Jongere bouwkunst in Zwolle
1850-1940 (deel 1) Jan Willem van Beusekom

121 Wandel-Fietstocht jonge bouwkunst
in Zwolle J.T. Teunis

124 Zwolle aan de Vecht? Een stad aan
de IJssel?
een recensie-artikel C. Hamming

132 Twee opmerkingen naar aanleiding
van de tentoonstelling met werken
van Derk Jan van der Laan J.C. Streng

139 Mededelingen
141 Literatuur
142 Agenda
142 Personalia

Jongere bouwkunst in Zwolle, 1850-1940 (deel 1)

Jan Willem van Beusekom

In de periode 1850-1940 vindt een snelle ontwikkeling plaats die verstrekkende gevolgen heeft voor het aanzien van stad en land. Ook Zwolle ondergaat in die periode grote veranderingen. Eén van de oorzaken is de aanwijzing tot provincie-hoofdstad. De groei die daar het gevolg van is uit zich in nieuwe gebouwen en nieuwe wijken. Behalve bestuurlijke, vinden ook economische veranderingen plaats die leiden tot schaalvergroting en noodzakelijke verbeteringen van de infrastructuur. Deze beide factoren, en daarmee samenhangende nevenontwikkelingen, hebben geleid tot de stad (of beter: gemeente) zoals we die nu kennen.

In het kader van de monumentenzorg is tot voor kort nooit veel aandacht besteed aan deze betrekkelijk recente periode. Slechts de oude binnenstad en enkele objecten in het buitengebied waren interessant. Een selectie van gebouwen, merendeels van vóór 1850, is ter bescherming op de rijksmonumentenlijst geplaatst. De laatste jaren is er sprake van een toenemende belangstelling voor de jongere bouwkunst, waarbij behalve aan de gebouwen zelf, ook waarde wordt toegekend aan de omgeving.

In dit eerste artikel in een serie over de ontwikkeling van de gebouwde omgeving in de gemeente Zwolle komen de stedenbouwkundige ontwikkelingen van de stad en het buitengebied aan de orde. In de volgende drie artikelen zal ingegaan worden op de objecten in de stad en het buitengebied.

Het Monumenten Inventarisatie Project (M.I.P.)

In 1986 is in de provincie Overijssel een begin gemaakt met het zogenaamde Monumenten Inventarisatie Project (M.I.P.), dat op initiatief van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur wordt uitgevoerd in de twaalf provincies (en de vier grote steden). De coördinatie berust bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

De doelstelling is om in korte tijd (circa vijf jaar) een landelijk, eenduidig overzicht te krijgen van de stedenbouw en bouwkunst in Nederland in de periode 1850-1940. Het M.I.P. kan dienen als bouwsteen voor toekomstig beleid van zowel Rijk, provincie als gemeente ten aanzien van ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg. Daarnaast kan het M.I.P. dienen ten behoeve van selectie- en registratie-activiteiten ten aanzien van objecten, ensembles, structuren en gezichten. Bovendien bevordert het M.I.P. de kennis en waardering voor de tot voor kort ondergewaardeerde periode 1850-1940 door aanzetten te geven tot publicaties en wetenschappelijk onderzoek.

In Overijssel wordt het Monumenten Inventarisatie Project voor de provincie uitgevoerd door Het Oversticht (Genootschap tot bevordering en instandhouding van het landelijk en stedelijk schoon in de provincie Overijssel). Deze particuliere organisatie bestaat sinds 1925, is gevestigd in Zwolle en is werkzaam op het gebied van welstandstoezicht, landschapsbeheer en monumentenzorg.

De bedoeling van het project in deze pro-

foto 1: Voorbeeld bebouwing van de Stationswijk (Van Royensingel)
Foto: Het Oversticht, Zwolle.

vincie is dat tussen begin 1987 en medio 1990 naar schatting 12.000 objecten in kaart worden gebracht. Daarnaast worden van alle gemeenten historische beschrijvingen gemaakt die zich toespitsen op de periode 1850-1940. Ook wordt een beschrijving van de stedenbouwkundige ontwikkeling in die periode, veelal aan de hand van historisch kaartmateriaal, opgesteld.

Overijssel is daartoe in drie gebieden verdeeld: Salland, het Land van Vollenhove en Twente. Van deze drie gebieden wordt een afzonderlijke en uitgebreide gebiedsbeschrijving gemaakt. In januari 1989 werden de rapporten van de tweeëntwintig Sallandse gemeenten aan de toenmalige minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, mr. drs. L.C. Brinkman, aangeboden. In het najaar volgden de vier gemeenten in het land van Vollenhove. Medio 1990 zullen de negentien Twentse gemeenten afgerond zijn.

In de volgende fase van het M.I.P. zal uit de geïnventariseerde objecten een selectie gemaakt worden, in eerste instantie door het Rijk voor plaatsing op de Rijksmonumentenlijst. Naar verwachting zal slechts een zeer klein gedeelte van de objecten daarvoor in aanmerking komen. Daarnaast kunnen ook de gemeenten zelf en/of de provincie hun eigen monumentenlijst hiermee aanvullen of beginnen.

In de tweeëntwintig Sallandse gemeenten zijn ongeveer 4.200 objecten geïnventariseerd, waarvan in Zwolle alleen al ongeveer 1.000. Dit aantal geeft al aan dat Zwolle in de periode 1850-1940 een belangrijke ontwikkeling heeft doorgemaakt.

Stedenbouwkundige ontwikkelingen

In de Franse tijd, aan het eind van de achttiende eeuw, vinden grote bestuurlijke veranderingen plaats. Nieuwe bestuurlijke eenheden ontstaan en nieuwe hoofdsteden worden aangewezen. Het in 1798 ontstane Departement van de Oude IJssel beslaat, behalve de huidige provincie Overijssel, ook Drenthe, een deel van Friesland en het noorden van de Veluwe. Zwolle wordt als meest centraal gelegen plaats de hoofdstad van dit Departement. In 1801 vindt een herindeling plaats waarbij Drenthe en Overijssel één provincie vormen die in 1807 weer gesplitst wordt. Van de huidige provincie Overijssel is Zwolle nog steeds de hoofdstad, hoewel het inmiddels niet meer zo centraal gelegen is.

Het aanwijzen van een stad tot provinciehoofdstad heeft tot gevolg dat er tal van voorzieningen getroffen moeten worden voor nieuwe functies en voor huisvesting van personeel.

Na een grote bloeiperiode in de veertiende en vijftiende eeuw gaat door de opkomst van de steden in Holland en Zeeland de handelsfunctie van Zwolle achteruit en komt er aan de groei van de stad een einde. Tot circa 1800 blijft de stadsontwikkeling van geringe betekenis en dus voornamelijk binnen de omwalling uit het begin van de zeventiende eeuw.

In 1790 wordt de vestingfunctie van Zwolle opgeheven, waarna de verdedigingswerken afgebroken worden. Hierdoor ontstaat de mogelijkheid voor stadsuitbreiding op en buiten de stadswallen. Langs de uitvalswegen van de stad zien we voorsteden ontstaan. In zuidoostelijke richting (langs de weg naar Deventer) ontwikkelt

foto 2: Het Assendorperplein in de wijk Assendorp
Foto: Het Oversticht, Zwolle.

kaart 1: Zwolle, 1850
(rechterpagina)

zich Assendorp. In mindere mate zien we een dergelijke ontwikkeling in noord-oostelijke richting (langs de weg naar Meppel), de Nieuwstad en in westelijke richting (langs de weg naar Kampen), de Hoogstraat en langs de Willemsvaart (kaart 1).

De uitbreiding van de stad is vooral het gevolg van de bevolkingstoename: in 1850 tellen de gemeenten Zwolle en Zwollerkerspel samen 22.322 inwoners, in 1895 is dit aantal toegenomen tot 35.545 en in 1940 tot 51.901. (zie tabel). In 1850 woont 85% van de bevolking in de stad. De rest woont verspreid in het buitengebied; de gemeente Zwollerkerspel met kleine con-

centraties in Windesheim, Ittersum, Berkum en Westenholte.

Industrie kent Zwolle nauwelijks. Van een echt industrieterrein is vóór 1940 dan ook geen sprake. Alleen op het Noordereiland en het Rode Torenplein is sprake van enige industriële bebouwing. Vóór 1850 bestaat de industrie voornamelijk uit huisnijverheid. In 1853 zijn er slechts twee fabrieken met meer dan twintig werknemers. Eén van de belangrijkste industrieën wordt de Centrale Werkplaats van de spoorwegen (1870). Verder bestaat de industrie voornamelijk uit: twee ijzergieterijen; grafische industrieën, een gasfabriek en zeep- en zoutziederijen.

Bevolkingsontwikkeling van Zwolle en Zwollerkerspel

jaar	gemeente Zwolle	gemeente Zwollerkerspel	totaal
1850	17.930	4.226	22.156
1860	19.315	4.775	24.090
1870	20.699	5.250	25.949
1880	23.060	5.638	28.698
1890	26.726	5.856	32.582
1900	30.848	5.871	36.719
1910	33.928	6.652	40.580
1920	35.743	7.231	42.974
1930	40.496	8.156	48.652
1940	43.301	8.600	51.901

bron: Databank Universiteit van Amsterdam,
vakgroep sociale geografie, 1988

In het midden van de negentiende eeuw komt, vooral onder de vele hoge ambtenaren, de behoefte op in de buurt van de stad, maar toch in het groen, te kunnen wonen. Dit leidt tot de singelbebouwing, zowel aan de zijde van de binnenstad als aan de overzijde waar tot dan toe de onbebouwde Weezenlanden liggen. Nadat in 1864 het station in dit gebied gebouwd is, verrijst hier de deftige Stationswijk (foto 1).

De arbeiderswijk Assendorp breidt zich uit tussen de Assendorperstraat en de Stationswijk, vooral ten behoeve van de werknemers van de Centrale Werkplaats van de spoorwegen (foto 2). De uitbreiding van Assendorp is de belangrijkste stadsontwikkeling in de periode 1850-1900 (kaart 2).

In de eerste decennia van deze eeuw zien we een geringe uitbreiding langs de

foto 3: Gevelwand langs de
gedempte Willemsvaart
Foto: Het Oversticht, Zwolle.

kaart 2: Zwolle, 1900
(rechterpagina)

Hoogstraat, voornamelijk bestaande uit arbeiderswoningen. Langs de Willemsvaart ontstaat bebouwing voor de middenklasse (foto 3). Omstreeks deze tijd ontstaat eveneens de Emmawijk. Ten oosten van de binnenstad komt, ten zuiden van de Wipstrikerallee, de zeheldenbuurt tot stand en ten noorden van de binnenstad de Indische buurt.

Vervolgens komt de wijk Dieze ten noorden van de stad tot gereed, evenals het ten oosten van Assendorp gelegen Pierik.

Tussen de beide wereldoorlogen wordt de wijk Wipstrik ten noorden van de Wipstrikerallee aangelegd en tenslotte in de jaren dertig de wijk Veerallee ten behoeve van meer welgestelden (foto 4).

In het buitengebied is vóór 1940 nauwelijks van een stedenbouwkundige ontwikkeling sprake. De vier genoemde concentraties kennen slechts een geringe uitbreiding langs het bestaande wegenpatroon (kaart 3).

Infrastructuur

De grote kracht van Zwolle is nog steeds het relatief grote achterland zonder concurrerende grote steden en de ligging van de stad die bepaald wordt door de verbindingen met dat achterland, kortweg de infrastructuur genoemd.

De infrastructuur kunnen we in drie groepen verdelen: de waterwegen, de landwegen, en de spoor- en tramwegen (kaart 4).

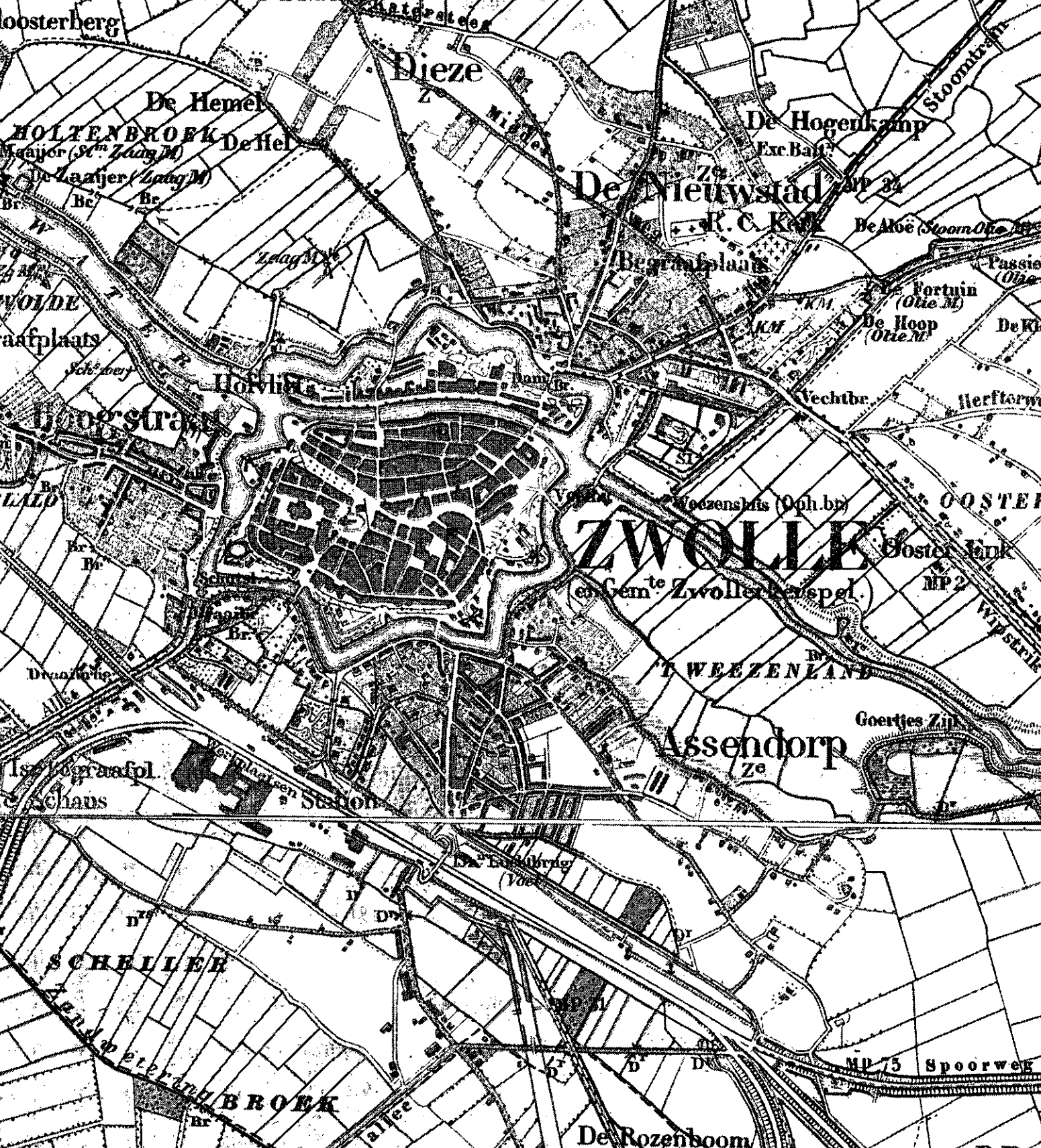
De waterwegen

Alhoewel Zwolle niet echt aan de IJssel ligt wordt het vaak met Kampen, Deventer, Zutphen en Doesburg tot de IJsselsteden gerekend. De stad heeft in het verleden toch haar bloei aan deze rivier te danken. Met name het dicht bij elkaar liggen van deze rivier en de Nieuwe Wetering, de Vecht en het Zwarte Water is voor de stad van belang.

Al sinds de bedijking van de IJssel heeft

foto 4: De Prins Hendrik-
straat nabij de Veerallee
Foto: Het Oversticht, Zwolle.

oosterberg

Dieze

De Hemel

De Hogenkamp

HOLTENBROEK De Hel

De Nieuwstad

Maajer (St^m Zaag M)
De Zaayer (Zaag M)

R. C. Kerk

De Alde (Stoom Olie M)

WOLDE

Begraafplaats

Fortuin (Olie M)

aafplaats

Hofvijl

Vechtbr.

Herftarw

Hoogstraat

ZWOLLE
(en Gem. te Zwolle en spjel.)

OOSTER

Ooster Jank

WOLDE

T WEEZENLAND

Assendorp

Goertjes Zijk

Isa. Begr. aafpl.

Station

SCHELLER

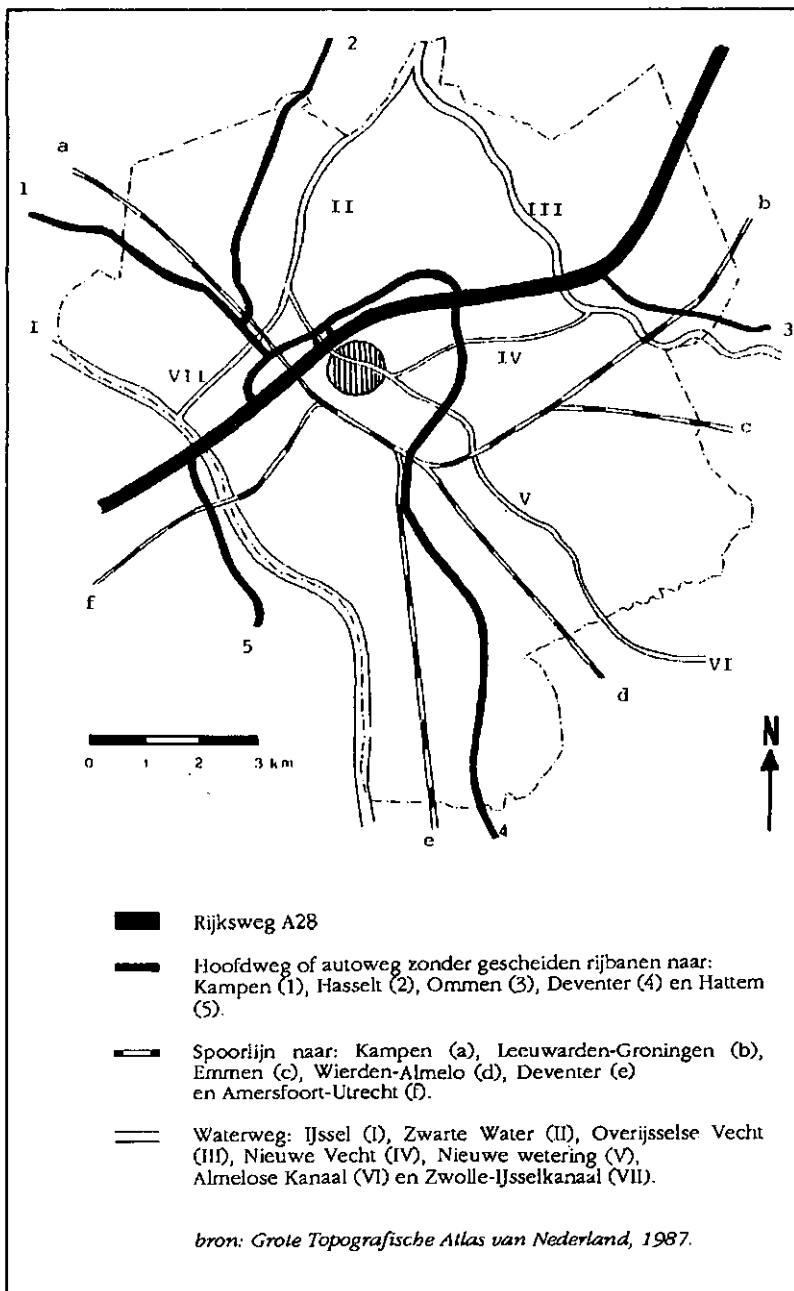
De Eendracht (Voet)

MP 75 Spoorweg

etering BROEK

De Rozenboom

kaart 4: Infrastructuur

Zwolle gepleit voor een scheepvaartverbinding met deze rivier. In 1819 wordt deze wens eindelijk vervuld door de aanleg van de Willemsvaart, die later verbreed, verlegd en verdiept wordt. Op de vrijgekomen grond van de oorspronkelijke vaart ontstaat de Emmawijk.

In 1832 komt het Lichtmiskanaal gereed dat voornamelijk van belang wordt voor de afvoer van turf uit de verveningsgebieden langs de Dedemsvaart.

Het Overijssels Kanalenplan uit 1847 heeft tot doel door middel van een uitgebreid stelsel van waterwegen te zorgen voor verbindingen met het oosten van de provincie, waar de Twentse textielindustrie in opkomst is en goede aan- en afvoerwegen nog ontbreken. Het eerste deel van dit kanaal van Zwolle tot de Regge komt in 1853 gereed. Later volgt doortrekking tot Almelo en de verbinding met Deventer. Aan de functie van de meeste waterwegen komt in de loop van deze eeuw een einde door concurrentie van spoorwegen en wegverkeer.

Landwegen

De ligging van Zwolle in een moerassig gebied is een belemmering geweest voor de aanleg van wegen. Gezien de aanwezige waterwegen in die tijd is de behoefte aan landwegen gering. Van oudsher loopt ten noorden van de Vecht de Hessenweg via Berkum over Ommen en Hardenberg naar Noord-Duitsland. De brug over de Vecht bij Berkum dateert in eerste aanleg uit 1450. In de achttiende en negentiende eeuw is deze weg van groot belang voor de handel. In 1836 wordt de weg naar Ommen ten zuiden van de Vecht aangelegd (de Poppenallee), waardoor de Hessenweg aan belang inboet. De oudste verbinding met Twente (de Twentse weg) via Wythmen, ten noorden van Heino, Raalte en Hellendoorn naar Almelo wordt in 1830 vervangen door de verharde en rechte weg Zwolle-Heino-Raalte-Wierden-Almelo.

De weg naar het noorden over Meppel naar Leeuwarden wordt in dezelfde tijd verhard. De grond voor de aanleg is afkomstig uit het Lichtmiskanaal. De weg naar Kampen wordt in 1924 verhard met restanten van het kasteel van Zweder van Voorst te Westenholtte.

De verbinding over de IJssel wordt tot in deze eeuw verzorgd door het Katerveer.

'Hoge Spoorbrug' nabij de Van Karnebeekstraat; goed voorbeeld van een negentiende eeuwse ijzeren brugconstructie.

Nadat eerdere pogingen om tot een verkeersbrug over de IJssel te komen mislukt zijn, ontstaan er in 1862 plannen voor een gecombineerde spoor- en verkeersbrug, doch Zwolle ziet van deelname af. Pas in 1927 wordt begonnen met de bouw van een verkeersbrug, die in 1930 in gebruik genomen kan worden als onderdeel van de Zuiderzeestraatweg naar Amersfoort.

Spoor- en tramwegen

Vanaf het midden van de negentiende

eeuw worden spoorwegen aan de vervoersmogelijkheden toegevoegd. Zwolle krijgt pas na het gereedkomen van de IJsselbrug in 1864 een rechtstreekse verbinding met Amersfoort en Utrecht. Enkele jaren later wordt deze lijn doorgetrokken naar Meppel. Nadat aanvankelijk een noodstation aan de Willemsvaart gebruikt is, komt in 1868 het huidige station gereed. In 1865 komt de spoorlijn naar Kampen tot stand. In 1866 wordt de verbinding met Deventer, Zutphen en Arnhem geopend. In 1880 komt de verbinding met Almelo gereed, waarmee tevens aansluiting wordt verkregen op het Duitse spoorwegnet. Zo wordt Zwolle steeds meer een knooppunt van spoorlijnen in vele richtingen. In 1888 wordt daar de lijn naar Apeldoorn via Hattemerbroek aan toegevoegd. In 1903 tenslotte wordt op particulier initiatief de spoorlijn naar Ommen aangelegd die vier jaar later wordt doorgetrokken over Coevorden en Emmen naar Oost-Groningen.

Behalve aan spoorwegen ontstaat tegen het eind van de vorige eeuw ook de behoefte aan betere verbindingen met de regio, hetgeen leidt tot de aanleg van tramwegen. Nadat de stad in 1885 een paardentramverbinding krijgt met het Katerveer komen vervolgens drie stoomtramverbindingen tot stand. In 1895 wordt de tramlijn langs het Lichtmiskanaal over Dedemsvaart naar Hardenberg aangelegd. In 1908 komt de Zuiderzeetramweg over Elburg naar Nunspeet gereed. In 1914 wordt de tramverbinding over Hasselt, Zwartsluis en Vollenhove naar Blokzijl in gebruik genomen. Al deze tramlijnen zijn nog vóór de Tweede Wereldoorlog opgeheven als gevolg van toenemende concurrentie van het wegverkeer.

Literatuur:

Het Oversticht, **Inventarisatie jongere bouwkunst 1850-1940. Beschrijving Gemeente Zwolle** (Zwolle 1988).

Het Oversticht, **Inventarisatie jongere bouwkunst 1850-1940. Objecten gemeente Zwolle, deel 1-5** (Zwolle 1988).

Het Oversticht, **Inventarisatie jongere bouwkunst 1850-1940. Gebiedsbeschrijving Salland** (Zwolle 1988).

Wandel-Fietstocht jonge bouwkunst in Zwolle

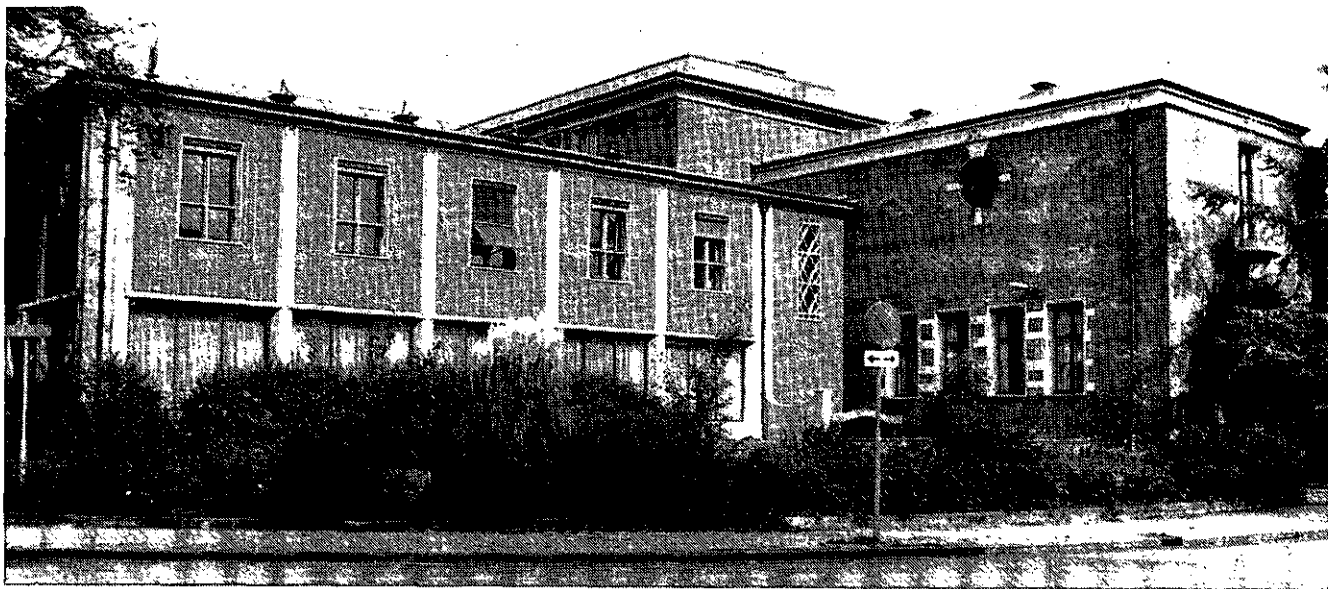
J.T. Teunis

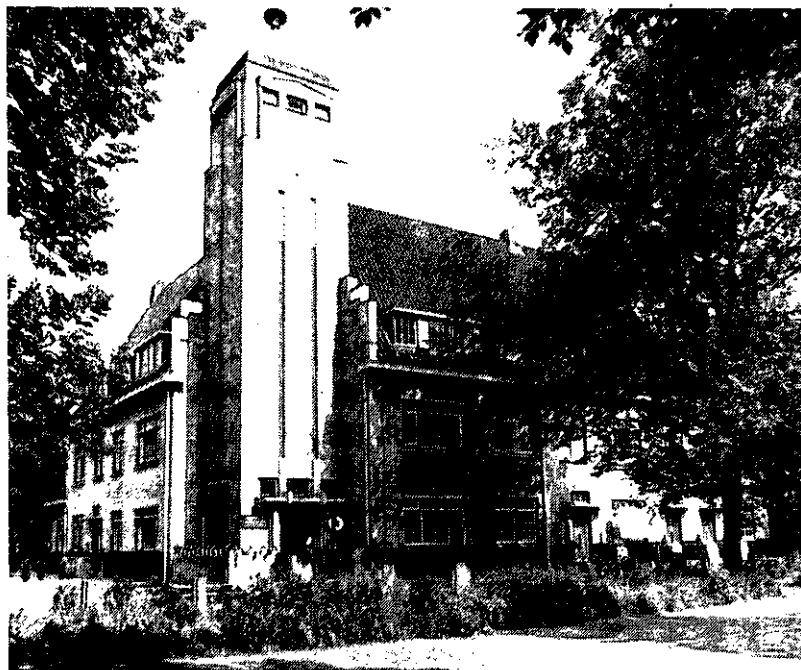
In 1979 werd er voor het eerst vanuit het ministerie van CRM aangedrongen op een onderzoek naar waardevolle architectuur uit de periode 1850-1940. De reden hiervoor was dat steeds meer panden uit die periode werden gesloopt, hetgeen toch tot onrust leidde in de kring van monumentenzorgers en historische verenigingen. Tijdens een inventarisatie bleek dat Zwolle een rijk bestand aan jonge bouwkunst bezat met fraaie woonhuizen en bijzondere kerken en bruggen. Een aantal van deze objecten is in de daarop volgende jaren middels de gemeentelijke monumentenverordeningen beschermd. Ook probeert de gemeente door een informeren en stimulerend beleid de betrokkenheid van

burgers en eigenaren bij de monumenten te versterken. Eén van de middelen daarbij is het maken van informatiebrochures over verschillende onderwerpen.

Uit persoonlijke contacten met eigenaren van monumenten en andere geïnteresseerden, was men op de afdeling Monumentenzorg van de sector stadsontwikkeling op de hoogte van de belangstelling naar de jonge bouwkunst in Zwolle en speelde men reeds geruime tijd met de gedachte een wandel-fietsroute als informatieblad uit te geven. Tot nu toe werd door de actualiteit of om andere redenen de voorkeur aan andere onderwerpen gegeven. Toen het comité Open Monumentendagen de jonge bouwkunst als hoofd-item voor

Zeven alleetjes 1, kantoorgebouw IJsselcentrale; goed voorbeeld van de Delftse School.

Meppelerstraatweg 19, Marechauseekazeme uit 1929 ontworpen door het bouwkundig bureau der Genie te Groningen met invloeden van de Amsterdamsche school, art deco en architect W. Dudok.

de vijfde open monumentendag van 8 september 1990 koos, leek dit het geschikte moment een wandel-fietsroute voor te bereiden en deze op de open monumentendag aan het comité en daarmee aan de Zwolse bevolking aan te bieden. Met de layout werd enigszins afgeweken van de reguliere informatiebladen over monumentenzorg en archeologie in Zwolle.

Het maken van een keuze is bij zo'n groot aanbod erg moeilijk. Hoofdzakelijk is gekozen uit panden en objecten die voorkomen op de gemeentelijke monumentenlijst, geregistreerd staan als rijksmonument of naar inzicht van de afdeling monumentenzorg borg staan voor voldoende bouwkundige of historische kwaliteit. Voor een keuze uit de ongeveer 385 rijksmonumenten, 280 gemeentelijke monumenten en toegevoegde panden zijn een aantal criteria vastgesteld. De historische-architectonische kwaliteit, de naamsbekendheid van de ontwerper, datering van het object en de relatie tot de route speelden een rol bij de selectie. Uit een eerste sortering bleek al snel dat met alleen een wandelroute het niet mogelijk zou zijn alle bouwwerken te bekijken. De uitbreiding van Zwolle na 1850 met wijken als Veerallee, Assendorp en Dieze heeft als gevolg dat gekozen

voorbeelden ver weg kunnen liggen en voor ons doel niet beloopbaar zijn. Het splitsen in een wandelroute in de omgeving van de binnenstad en een fietstocht in de buitengebieden is dan onvermijdelijk. Terwille van een aantrekkelijke tocht of uit praktische overwegingen is bij de keuze van uiteindelijk 44 objecten soms afgeweken van bovengenoemde maatstaven. Het zal bijvoorbeeld duidelijk zijn dat de panden aan de Burgermeester van Royensingel stuk voor stuk interessant zijn, maar dat zij alleen al een halve brochure vullen.

Andere redenen voor het niet opnemen in het infoblad kunnen zijn dat al genoeg voorbeelden uit een bepaalde stijlperiode zijn opgenomen of dat een object moeilijk in de route was op te nemen. Soms is daarentegen een object juist opgenomen om een gat in de route te vullen. Bij een aantal bouwwerken speelt het probleem om de tekst kort te houden. Persoonlijke voorkeur voor een bouwstijl of architect gaan al gauw een rol spelen. Zonder de andere te kort te doen behoren de volgende panden tot de pronkstukjes van het infoblad:

- Burgemeester van Royensingel 17 en 18, villa in neo-renaïssancestijl ontworpen door S.J.H. Trooster
- Diezerstraat 80, voormalig Provinciehuis met Statenzaal; een ontwerp van rijksbouwmeester J. van Lokhorst in neo-gotische stijl
- Diezerstraat 64, bioscoop De Kroon; interbellum architectuur naar een ontwerp van H.J. Voogden
- Samuel Hirschstraat 8, synagoge opgetrokken in eclectische bouwstijl en ontworpen door F.C. Koch
- Willemsvaart 21, kantoorgebouw ontworpen in 1957 door G. Rietveld, een voorbeeld van de international style/Het Nieuwe Bouwen
- Van Karnebeekstraat ong., de zogenaamde 'Hoge Spoorbrug' uit 1883; een goed voorbeeld van een negentiende-eeuwse ijzeren brugconstructie
- Stationsplein, Hoofdgebouw uit 1886 in waterstaatsstijl waartegen een gebogen ijzeren kap met sikkelspanten de oudst bewaard gebleven in ons land
- Assendorperstraat 205-207, Dominica-nenklooster en kerk; een neo-gotische kruisbasiliek met klooster naar een ontwerp van J. Kayser uit 1902

Rhijnvis Feithlaan 80-84,
voormalig Sophia Zieken-
huis; goed voorbeeld van
Het Nieuwe Bouwen. (Foto:
M. Malherbe)

- Rhijnvis Feithlaan 80-84, voormalig Sophia Ziekenhuis; goed voorbeeld van Het Nieuwe Bouwen opgeleverd in 1935 naar een ontwerp van J.G. Wiebenga
- Meppelerstraatweg 19, Marechausseekazerne uit 1929 ontworpen door het bouwkundig bureau der Genie te Groningen met invloeden van de Amsterdamsche school, art deco en architect W. Dudok
- Zeven alleetjes 1, kantoorgebouw IJsselcentrale; werd in 1939 ontworpen door A. van der Steur in samenwerking met M. Meijerink; een goed voorbeeld van de Delftse School.

Op vrijdag 7 september 1990 kon mevrouw M.C. Meindersma als wethouder van monumentenzorg het eerste exemplaar van de wandel-fietstocht aan de heer Dijkers, voorzitter van het plaatselijk comité Open Monumentendagen en de VVV Zwolle aanbieden.

Op de open monumentendag van 8 september 1990 maakten velen gebruik van de gelegenheid kennis te maken met de jonge monumenten door een infoblad bij de VVV te halen.

Het infoblad is nog steeds gratis te verkrijgen bij de VVV, de gemeentewinkel in Diezerstraat en bij het bureau Monumentenzorg in het Flevogebouw aan de Menno van Coehoorsingel.

Zwolle aan de Vecht? Een stad aan de IJssel? een recensie-artikel

C. Hamming

In de Zwolse Courant van 11 november 1989 werd de uitgave aangekondigd van het *Zwols Archeologisch Dagboek*, geschreven door E. Dikken, deels met medewerking van anderen.

1) Vermeld werd dat het boek veel nieuwe archeologische gegevens zou bevatten en tevens dat Dikken zou ingaan op de vraag of Zwolle ooit aan de IJssel gelegen zou hebben. Dikken – zo meldde het bericht verder – was ervan overtuigd dat Zwolle vóór de twaalfde eeuw aan de Vecht zou hebben gelegen en na de twaalfde of dertiende eeuw aan de IJssel. De bewijzen daarvoor stonden in het aangekondigde boek, in het hoofdstuk 'Waterlood-Watersnood', geschreven samen met H. Kamphuis. 2)

Hieronder wordt nader ingegaan op de vraag of Zwolle aan de Vecht en later aan de IJssel kan hebben gelegen; dus niet op de vraag of ver vóór de tijd dat de stad bestond, ooit rivieren op die plaats hebben gelopen. Dat laatste is namelijk zeker, omdat er rivierafzettingen voorkomen in de ondergrond. Het gaat er in dit artikel ook niet over of overstromingswater van de Vecht of van de IJssel Zwolle bereikt kan hebben. Ook dat lijkt me een onbetwist gegeven.

Sinds wanneer bestaat Zwolle?

Zwolle heeft in 1230 stadsrechten gekregen, inmiddels ruim 700 jaar geleden. Voordat de bisschop van Utrecht Zwolle stadsrechten verleende, was er uiteraard

sprake van een duidelijke bewoning, misschien reeds gedurende een lange periode. Er waren enige buurschappen, waarvan bekend is dat de bewoners verenigd waren in markeverband, onder andere Middelwijk, Dieze en Assendorp.

Dieze en Assendorp lagen buiten de huidige stadsgrachten. In het boek staat dat de buurschap Middelwijk grotendeels binnen de huidige stadsgrachten lag. Genoemd wordt het gebied De Weezenlanden, Van Nahuysplein, Nieuwe Markt. Bij de vondsten van De Weezenlanden wordt als vroegste datering van het schervenmateriaal de achtste en negende eeuw opgegeven, terwijl er van de elfde tot de vijftiende eeuw intensieve bewoning was. Verder lag de buurschap Zwolle tevens binnen de huidige stadsgrachten. Waar die buurschap precies lag wordt niet duidelijk aangegeven. Mogelijk denken de auteurs aan de vindplaats HEMA, waar door hen materiaal uit de negende tot de twaalfde eeuw is gevonden. In ieder geval lag de buurschap Zwolle lager dan het op een zandrug gelegen Middelwijk, dat in 1230 tevens dichter bevolkt en welvarender was.

Een continue bewoning vanaf de achtste of negende eeuw lijkt me denkbaar: eerst de buurschappen Zwolle en Middelwijk en later de stad Zwolle. Die buurschappen zouden best iets meer geweest kunnen zijn dan zuiver agrarische nederzettingen. Mogelijk was er sprake van enige handel, inclusief schipperij.

Door de auteurs zijn echter nog veel oudere vondsten gedaan: bij de vindplaats Weezenlanden en bij de vindplaats Biblio-

theek zijn stukjes bewerkt vuursteen gevonden van ongeveer 8000 jaar oud. Dat er 8000 jaar geleden wel eens mensen woonden of rondzwierven op de plaats waar nu Zwolle ligt is mijns inziens zeer aannemelijk. We mogen dat echter niet zien als het begin van de latere buurschappen Zwolle en Middelwijk. Op basis van de in het boek aangereikte gegevens mogen we dat begin verwachten in de achtste of negende eeuw of in de direct daaraan voorafgaande eeuwen.

De nieuwe gegevens

De gedachte over de aanwezigheid van vele rivierbeddingen blijkt voornamelijk afkomstig te zijn uit verwerking van sondeergegevens. De auteurs hebben namelijk gegevens verwerkt van een paar duizend sonderingen in en rond Zwolle. Het voorkomen van onder zand gelegen klei- en/of veenlagen viel daarbij op. Deze lagen veelal op diepten van 2 à 4 meter, maar ook wel op 7 à 10 meter of dieper. Het op die diepte voorkomen van klei en veen is volgens de schrijvers het bewijs voor de aanwezigheid van oude stroombeddingen. 3) De diepteligging van die klei- en veenlagen zien zij als de diepte van de geul die open moet zijn geweest in historische tijd. 4)

Door de punten waar klei en/of veen werd aangetroffen met elkaar te verbinden – soms over grote afstanden – werd vervolgens de richting van die beddingen verkregen. Voor de keuze van die richtingen sluiten de auteurs aan bij wat er over West-Salland bekend is, namelijk dat de stroombeddingen eerst in oost-westelijke richting liepen en in latere tijd in zuid-noordelijke richting. Tot in de eerste eeuwen na het begin van de jaartelling loosden de oost-west gerichte beekdalen van het Sallandse zandgebied hun water namelijk rechtstreeks in de IJssel. Door de toenemende waterafvoer van de IJssel en de opbouw van een oeverwal daarlangs, werd de lozing op die rivier geleidelijk aan belemmerd. Het water vloeiende sindsdien af in noordelijke richting door het kommengebied evenwijdig aan de IJssel.

De Vecht langs Zwolle

Voor oude stroombeddingen in de omgeving van Zwolle die de auteurs vóór de negende eeuw aanwezig achten, nemen zij op basis van bovengenoemde vergelij-

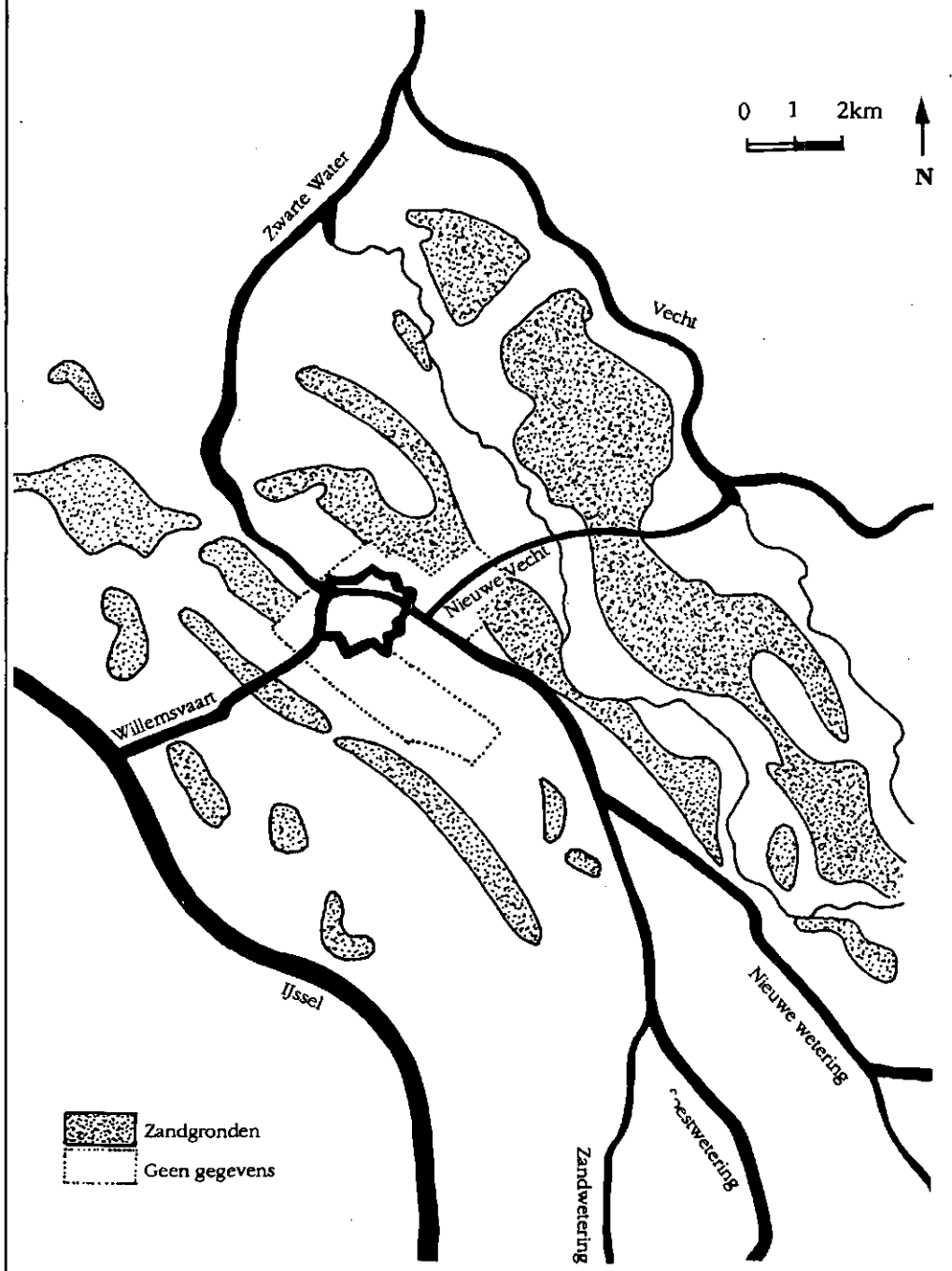
king een oost-west richting aan. Daaruit leiden ze af dat de Vecht toendertijd door of langs Zwolle moet hebben gelopen, uiteraard in de IJssel. Ze wijzen een viertal mogelijkheden voor stroombeddingen aan. Eén van die beddingen zou daarbij door oud-Zwolle gelopen hebben. Op basis daarvan beweren zij dat Zwolle vóór de negende eeuw aan de Vecht lag. Als mogelijk tracé komt naar voren: Nieuwe Vecht, door de binnenstad (daarbij wordt onder andere gedacht aan de Luttekestraat, doch uit die omgeving ontbraken sondeergegevens), Willemsvaart.

Indien de Vecht vóór de negende eeuw inderdaad zo door Zwolle gestroomd zou hebben, dan was dat voor de ontwikkeling van de buurschappen Zwolle en Middelwijk tot iets meer dan een agrarische nederzetting een ideale situatie! Aan de Vecht gelegen met een zeer korte verbinding naar de IJssel.

Een moeilijkheid voor zo'n tracé is echter dat tussen Vecht en IJssel een aantal zandruggen liggen, haaks op de veronderstelde richting van de beddingen (afb. 1). Ook aan die moeilijkheid hebben de auteurs gedacht. Ze veronderstellen dat de te passeren dekzandruggen onderbroken waren door diepe laagten met daarin diepe geulen. In de tiende tot de twaalfde eeuw zouden die laagten door verstuingen dichtgestoven kunnen zijn. In dat verband wijzen ze erop dat in diezelfde periode op de Veluwe bij Kootwijk stuifzanden zijn ontstaan. Toen zou het hier ook wel gestoven kunnen hebben. Wat de schrijvers zich daarbij voorstellen staat kernachtig verwoord in de aankondiging in de Zwolse Courant: "...voor het eerst wordt melding gemaakt van een ongekeerde droogte waarmee Zwolle in de 10e-12e eeuw te maken heeft gehad. Zandverstuingen zorgden voor natuurlijke dijken en het afsluiten van beken en dalen. Mede hierdoor is de waterstroomrichting veranderd."

Als gevolg van het dichtstuiven van de geulen dwars door de dekzandruggen zouden de waterlopen vanaf de twaalfde of dertiende eeuw een andere richting hebben genomen, meer zuid-noord. Ze zouden daarbij de laagten gevolgd hebben die gelegen waren tussen de dekzandruggen. De schrijvers maken echter niet duidelijk waarom die wateren vóór de tiende

afb. 1. Zandgronden, grotendeels zandruggen, in de omgeving van Zwolle. (Voor de begrenzing der zandgronden is gebruik gemaakt van diverse kaarten van de Stichting voor Bodemkartering, Wageningen, uit de jaren 1950-1965.)

eeuw geen gebruik maakten van die, ook toen al aanwezige laagten.

De IJssel langs Zwolle

In de bovengenoemde aankondiging van het boek in de Zwolse Courant, staat dat in het boek wordt aangetoond dat Berkenvelder gelijk had met zijn bewering dat Zwolle aan de IJssel heeft gelegen. In het boek laten de auteurs zich echter minder positief uit: "Toen het water Zwolle vanuit het zuiden bereikte, moet er in het begin van de wateroverlast, ca. 13e eeuw, een IJsselloop(je) dichterbij Zwolle hebben gestroomd dan een ieder tot nu toe heeft aangenomen." 5) Als bewijs noemen ze de volgende punten:

de weinige (en slechte) dijken

- het lage gebied 'de Lure'
- de gevonden kleilagen in Assendorp
- het watertje de Riete (Rijt)
- het restant van een oude bedding op de plaats waar later de spoorhaven werd aangelegd
- de vele in elkaars verlengde liggende zuid-noord gerichte verstoringen (= klei- en veenlagen afgeleid uit sonderingen).

Ze stellen dat deze bewijzen aansluiten bij de vermoedens van andere auteurs over een IJsselloop(je) dichterbij Zwolle. In die vroege periode zou het daarom geen probleem geweest zijn om een gracht te graven vanuit Zwolle naar de IJssel.

Deze laatste opmerking is daarbij een anticlimax. Als er op zo korte afstand van Zwolle een IJsselarm lag, waarom zou men dan nog vanaf Zwolle en dwars door die aanwezige IJsselloop een soort voorloper van de Willemsvaart gaan graven naar de huidige IJsselloop?

Waar lag dat IJsselloop(je) precies? Langs Zwolle is dat duidelijk genoeg aangegeven: onder het spoorwegemplacement zuidelijk van Assendorp, oude spoorhaven, langs de Kamperspoorlijn, via de Riete uitmondend in het Zwarte Water. Bovenstreams van Zwolle wordt geen duidelijk tracé aangegeven. Het water kwam wel uit het zuiden; mogelijk denken de schrijvers daarbij aan de Soestwetering. Waar het water uit de IJssel kwam blijft echter onduidelijk: niet uit de doorbraken bij Harculo, want die dateren uit de zestiende eeuw.

Hoe het verder zou zijn gegaan met het IJsselloop(je) wordt ook nog aangeduid.

Nadat Mastenbroek was ingepolderd, zou het meeste water via de westelijk gelegen IJsselloop (de huidige IJssel) zijn afgevoerd. Slechts weinig water zou nog via het Zwarte Water wegstromen. (Het is niet duidelijk waarom; de Riete bleef toch buiten de Mastenbroekerpolder?) Verder stellen de auteurs dat de gehele loop zuidelijk langs Assendorp buiten gebruik raakte door een betere beheersing van het water. Daarvoor in de plaats kwam de Steenzandwetering en later alleen de huidige IJsselloop.

Kijken we nu eerst even naar de zes 'bewijzen' voor het IJsselloop(je). Als eerste noemen de auteurs de weinige en slechte dijken. Daaruit is mijns inziens niets anders te lezen dan dat in die tijden meermalen overstromingswater uit de IJssel langs Zwolle zal zijn afgevoerd. Overstromingswater is echter geen IJsselloop! Lage gebieden rond Zwolle zullen vaak door inundaties hebben blank gestaan, zo ook de Lure (2e punt). Als bezinking uit het overstromingswater is een kalkloze, zware klei afgezet (3e punt). Dat dit water onder andere via de Riete naar het Zwarte Water zal zijn afgevoerd, is ook aannemelijk (4e punt).

De andere twee bewijzen, namelijk een oude bedding ter plaatse van de latere spoorhaven en het vaak in een rechte lijn voorkomen van punten met klei- en veenlagen, doen hier vreemd aan. Eerder in dit hoofdstuk worden dit soort bewijzen namelijk gebruikt als argument voor oost-west gerichte beddingen van de Vecht vóór de negende eeuw en nu moeten ze wijzen op een noord-zuid gerichte IJsselgeul na de dertiende eeuw. Dit wordt nog gekker omdat nu het aantreffen van een oude bedding in de vroegere spoorhaven als bewijs wordt aangevoerd voor een IJsselloop aldaar, terwijl eerder aanwijzingen voor een oude bedding bij het stationspostkantoor als bewijs werd genoemd voor een Vechtbedding daar. Het stationspostkantoor is namelijk gebouwd op de plaats waar vroeger de spoorhaven lag.

Klei en veen als indicatoren voor stroomgeulen

Hierboven zijn de bewijzvoeringen nagegaan voor een Vechtloop door Zwolle en een IJsselloop langs Zwolle. In beide gevallen blijkt dat de daarvoor aangevoerde argumenten, op zijn zachtst gezegd, on-

toereikend zijn. Zou het daarbij ook zo kunnen zijn dat de basis voor die argumenten niet juist is?

Die basis is op pagina 139 als volgt omschreven: "Omdat al jaren discussies in publicaties plaatsvinden over 'Heeft Zwolle wel of niet aan de IJssel of Vecht gelegen', zochten we naar bewijzen om die vraag te kunnen beantwoorden. De in de (sondeer)rapporten gevonden klei- en veenlagen ontstaan namelijk daar waar water heeft gestroomd." Kort daarna is echter te lezen dat in het begin van het Holoceen het veen in kommen is gegroeid en dat veengroei tot stilstand kwam in gebieden die weer stromend water kregen.

Dit laatste is juister. In stromend water ontstaat namelijk geen veen; wel in ondiep, stilstaand water en in drassige gebieden. Klei wordt slechts sporadisch in nog functionerende geulen afgezet. Wel is het zo dat vervallen geulen vaak drassige, of met water gevulde laagten zijn. Daarin kunnen dus klei- en veenlagen zijn gevormd.

Bij Zwolle is een heel apart en fraai voorbeeld aangetroffen van klei- en veenlagen die ontstaan zijn in stilstaand water. Na de val van kasteel de Voorst in 1363 is de slotgracht gedeeltelijk gedempt. In het resterende ondiepe, stilstaande water is veen ontstaan en bij inundaties vanuit de IJssel zijn daarin dunne kleilaagjes afgezet.

Een ander voorbeeld heb ik aangetroffen naast de Willemsvaart bij de aanleg van het fietstunneltje onder de IJsselallee. Over een lengte van ongeveer zes meter was daar een verticale, rechte wand zichtbaar; duidelijk de wand van een gegraven gracht, kanaal of lange put. Deze wand was gaaf. Dat duidt er op dat er na het graven weinig mee is gebeurd. De gegraven diepte was opgevuld met daarin gevormd veen.

In noot 18 op pagina 149 wordt gerept van een 'grave', voorkomend in een archiefstuk uit het jaar 1363. Verder is er ook in 1480 sprake van het graven van een kanaal. Of die graafwerkzaamheden ooit voltooid zijn, of onafgewerkt zijn blijven liggen is niet bekend. Het is aannemelijk dat ik bij de Willemsvaart een restant van één van die graafwerken heb aangetroffen. Gezien het daarin gevormde veen was het een stilstaand water dat langzaam is dichtgegroeid. Deze vondst is overigens destijds door Ir. D.M. van der Schrier

schriftelijk gemeld bij de ROB te Amersfoort.

In vervallen geulen kunnen dus klei- en veenlagen zijn gevormd. Daarnaast kunnen zij ook in andere terreindepressies ontstaan. In het zandgebied komt op meerdere plaatsen veen voor in kuilvormige, niet doorlopende laagten (dus geen geulen). Soms zijn deze bedekt met een zandlaag. Dat veen is vaak van pleistoocene ouderdom. In Zwolle-Zuid zijn door mij zulke kuilvormige en met zand bedekte venen aangetroffen bij de aanleg van de IJsselallee-tunnel onder de spoorlijn naar Deventer en op een paar plaatsen in de omgeving van de spoorwegovergang Oude Deventerstraatweg - Nieuwe Deventerweg.

Ouderdom van klei- en veenlagen

De auteurs laten zich niet rechtstreeks uit over de ouderdom van de klei- en veenlagen, maar uit het geschrevene valt wel het nodige af te leiden. Ze veronderstellen dat die lagen gevormd zijn in open geulen en tevens dat die geulen open waren tijdens de oudste Zwolse geschiedenis. Wat de zandopvulling van de geulen betreft, verwijzen ze naar de zandverstuivingen in Kootwijk van de tiende tot de twaalfde eeuw. De veronderstelde IJsselgeulen zijn jonger, en het veen of de klei daarin dus ook. Ze gaan niet in op de zandopvulling ervan. Wel vermelden ze dat in het zandgebied verstuivingen voorkwamen tot in de zestiende eeuw.

Voor de ouderdom van de diverse klei- en veenlagen is door mij geraadpleegd *Geologische geschiedenis van Nederland en Toelichting bij Geologische overzichtskaarten van Nederland*, 6) dit is aangevuld met eigen regionale en lokale kennis over bodemlagen. De geologische perioden zijn weergegeven in afbeelding 2. De in die tabel gegeven dateringen moeten niet als absoluut gezien worden. Ze geven een orde van grootte waarin men kan denken; hoe verder terug in de tijd hoe globaler de datering. In de laatste kolom van de tabel zijn een aantal voorbeelden genoemd van afzettingen in de betreffende geologische perioden. De tabel begint met de derde ijstijd, het Saalien, die ook in het hoofdstuk 'Waterlood-Watersnood' genoemd wordt.

In het Saalien bedekte landijs ons land voor een deel; onder andere Zwolle en

omgeving. In deze periode werden de Veluwe en Overijsselse heuvelruggen gevormd. In de vierde ijstijd, het Weichselien, ontstond het dekzandlandschap. Tijdens deze ijstijden was het niveau van het zeewater erg laag omdat een grote massa water vastgevroren lag in dikke pakketten landijs.

Tussen de derde en vierde ijstijd lag het Eemien, een periode waarin het ongeveer even warm was als nu. Een groot deel van de ijskap uit de derde ijstijd was gesmolten en daardoor was het zeeniveau gestegen.

Ten noorden van Amersfoort is in het dal van de Eem op ongeveer 15 à 20 meter

diepte zeelei uit die periode aangetroffen en in het Ijsseldal is op 12 à 18 meter diepte veen en (rivier)klei gevonden. Het veen dat op 12 meter diepte bij de Hoge Spoorbrug is gevonden en het veen op 16 meter diepte bij de Veerallee, zullen we dan ook mogen zien als bodemlagen uit het Eemien.

Na het warmere Eemien volgde het koudere Weichselien, de vierde ijstijd. Het vroom toen niet constant, maar warmere en koudere perioden wisselden elkaar af. In de warmere perioden lag de gemiddelde zomertemperatuur iets boven de 10 C; in de koelere lag de temperatuur iets lager. Een voorloper van de Rijn stroomde gedu-

afb. 2. Overzicht van de geologische perioden met de vermelding van enige in die periode gevormde afzettingen.

Geologische perioden

Globale data in jaren v.Chr.

Afzettingen

rende het Weichselien door het IJsseldal naar het noorden en zette daar een flink pakket sedimenten, zoals kleien en zanden, af. Ook in het Vechtdal vonden in die tijd afzettingen plaats, doch daar met materiaal van oostelijke herkomst. Door herhaald verstuiven van die zanden, voornamelijk in de koudere perioden, is een deel van het dekzand gevormd. In de warmere perioden kon in de vochtige laagten veen ontstaan.

De warmere perioden kwamen het meest voor in het Vroeg en het Laat Weichselien, minder in het koudere en drogere Midden Weichselien. Het lijkt daarom logisch voor de ouderdom van veenlagen op een diepte van 7 à 10 meter in hoofdzaak te denken aan de warmere perioden van het Vroeg Weichselien en voor veenlagen op 2 à 4 meter diepte aan warmere perioden uit het Laat Weichselien. Iedere warme periode werd gevolgd door een koudere. Alle toen gevormde veenlagen kunnen dus bedekt zijn geraakt met een laag dekzand, eventueel met veenlagen daarin. Het is daarom helemaal niet vreemd kleien/of veenlagen aan te treffen onder zandlagen van uiteenlopende dikte.

In het IJsseldal ging tijdens het Weichselien de afzetting van rivierzanden door, gelijktijdig met de vorming van dekzanden. Dit is ook te zien in de tabel. Het was uniek ooit deze afzettingen naast elkaar in één ontsluiting te kunnen zien bij de aanleg van de sluisput te Spoolde.

Na de laatste koudere periode eindigde het Weichselien – en daarmee tevens het Pleistoceen – en begon het warmere Holoceen. Dit is de geologische periode waarin we nu nog leven en die ongeveer 10.000 jaar geleden begon.

Om weer aan te sluiten bij het artikel van Dikken en Kamphuis, gaan we even terug naar de vindplaatsen Bibliotheek en Wezenlanden. Daar hebben zij stukjes bewerkt vuursteen gevonden van ongeveer 8.000 jaar oud. Toen die mensen hier leefden was, geologisch gezien, het Holoceen dus nog maar net begonnen.

In het warmere Holoceen is veel veen gevormd, bijvoorbeeld het veen in de Mastenbroekerpolder. De Rijn verliet het IJsseldal en ging door de Betuwe stromen. Alleen de Oude IJssel met daarin opgenomen de Berkel, bleef haar water door het IJsseldal afvoeren. Later heeft de Rijn op-

nieuw toegang gekregen tot het IJsseldal via een zijtak in de omgeving van Arnhem. Daarna zijn langs de IJssel de bekende IJsselkleien afgezet: kalkrijke klei in de nabijheid van de beddingen en kalkloze klei op grotere afstand daarvan. Uit eigen bodemwaarnemingen weet ik dat de afzetting van IJsselklei hier reeds begonnen is tijdens het Subboreaal, in een smalle geul tussen nog groeiend veen.

Gedurende het Holoceen zijn op sommige plaatsen langs rivieren rivierduinen ontstaan, onder andere langs de IJssel en langs de Vecht. In het late Holoceen zijn op meerdere plaatsen in het zandgebied stuifzanden ontstaan, als regel het gevolg van beschadigingen van het ijlere vegetatiedek op de drogere zandgronden. Zo zijn onder andere stuifzanden ontstaan langs druk bereden wegen. Fraaie voorbeelden daarvan liggen langs de Hessenweg onder Ommen-Hardenberg en langs de Oude Twentseweg onder Heino. Beschadiging kon ook ontstaan door overbegrazing door schapen, onder meer bekend van de Veluwe. In de directe omgeving van Zwolle zijn geen grote oppervlakten met stuifzanden ontstaan, al kan lokaal wel enige verstuiwing hebben plaatsgevonden.

Conclusies

De aankondiging in de Zwolse Courant over het verschijnen van het Zwols Archeologisch Dagboek bevat de uitspraak van Dikken: "Dit boek beschouw ik dan ook als een herschrijving van een deel van de Zwolse geschiedenis; de ware feiten zullen als een bom inslaan." In het Voorwoord van het boek zelf staat iets dergelijks, namelijk dat hij historische 'vaste' feiten heeft kunnen veranderen dan wel verbeteren.

In verband met de aangekondigde gewijzigde opvatting over de vroegere loop van de Vecht en van de IJssel, heb ik het boek op die punten kritisch doorgelezen. Mijn kritiek richt zich dus niet op de archeologische inhoud van het boek. Integendeel zelfs, voor de bewoningsgeschiedenis ben ik uitgegaan van de in het boek aangedragen gegevens.

Mijn kritiek richt zich alleen op de geologische en hydrografische zaken, dus op de bodemlagen en waterlopen; en dan nog alleen voor zover van betekenis voor de geschiedenis van oud Zwolle. Omdat de

auteurs bovendien nogal wat uitspraken doen over de diverse bodemlagen (klei, veen, dekzand, stuifzand), ben ik ook ingegaan op het ontstaan en de ouderdom van die bodemlagen.

Dikken en Kamphuis hebben uit sondeergegevens het voorkomen van klei- en veenlagen op veel plaatsen in en rond Zwolle afgeleid. Ze zien dit als bewijs dat daar geulen gelopen moeten hebben. Door die punten, soms over grote afstand, met elkaar te verbinden, komen ze tot een reconstructie van waterlopen. Die waterlopen moeten daarbij gefunctioneerd hebben tijdens het bestaan van Zwolle.

In de door mij gegeven kritiek is enerzijds aangetoond dat het voorkomen van klei en veen geen bewijs is voor het bestaan van een geul. (In sommige gevallen kan het daarvoor wel een aanwijzing zijn.) Anderzijds is erop gewezen dat klei- en veenlagen, die in deze omgeving onder zand voorkomen, veelal van veel grotere ouderdom zullen zijn dan de eerste eeuwen na het begin der jaartelling.

Een Vechtloop door Zwolle zoals de auteurs voorstellen (Nieuwe Vecht, Binnen-

stad, Willemsvaart) is niet mogelijk vanwege de op dat traject aanwezige doorlopende dekzandruggen. Dat diepe onderbrekingen in dekzandruggen door stuifzand mooi gaaf toegesloten zouden kunnen zijn, zoals door de auteurs wordt verondersteld, is nog nergens aangetroffen, net zomin als het over grote lengte dichtstuiven van soms zeer diepe geulen. Er is trouwens helemaal geen reden genoemd waarom het (Vecht)water, ook in de vroegste eeuwen, niet gewoon de laagten tussen de dekzandruggen gevolgd zou hebben.

Een IJsselloop langs Zwolle is er evenmin geweest. Dikken en Kamphuis voeren een zestal punten als 'bewijs' aan voor zo'n loop, maar in deze kritiek worden die zes punten alle ontzenuwd. Daarnaast is er nog een duidelijk tegenargument. Hierboven is in de paragraaf over de ouderdom van klei- en veenlagen vermeld, dat vanaf het Subboreaal de afzettingen in en langs de geulen van de IJssel kalkrijk zijn. Langs het door Dikken en Kamphuis aangegeven traject voor een IJsselloop(je) ligt geen baan met kalkrijke kleien. Daar heeft dus ook geen IJsselloop gelegen.

Noten:

1. Egbert Dikken, *Zwols Archeologisch Dagboek* (Zwolle 1989).
2. idem, 141-168. Tenzij anders vermeld, zijn de gegevens in dit artikel aan dit hoofdstuk ontleend.
3. idem, 139.
4. idem, 170.
5. idem, 157.
6. uitgegeven in respectievelijk 1956 en 1975.

Twee opmerkingen naar aanleiding van de tentoonstelling met werken van Derk Jan van der Laan

J.C. Streng

In het Provinciaal Overijssels Museum is van 10 november tot en met 13 januari 1991 een tentoonstelling te zien met werken van de Zwolse kunstschilder Derk Jan van der Laan (1759-1829). Voor de tentoonstelling is een catalogus gemaakt met een levensbeschrijving van Van der Laan, gebaseerd op nieuw archivalisch onderzoek, en een oevrecatalogus van zijn tot nu toe achterhaalde werken. Het is daarom dat hier aandacht wordt geschonken aan twee, met de tentoonstelling verband houdende, maar onderling onderscheiden zaken. Ten eerste komt het culturele klimaat in Zwolle – vooral in de jaren rond 1800 – aan de orde. Vervolgens wordt de tentoonstelling in een bredere Nederlandse context geplaatst.

1. Het culturele leven te Zwolle rond 1800.

Inleiding

De eerste helft van de negentiende eeuw staat vooral bekend als een tijd van kommer en kwel, van Franse overheersing en economische malaise. Toch lijkt het alsof er juist tussen 1795 en 1830 ten opzichte van de voorgaande en volgende periode, sprake is van culturele bloei in Zwolle. Deze culturele bloei was het resultaat van particuliere initiatieven. De Zwolse over-

heid hield zich – niet door een diepgaande zienswijze over de verhouding tussen cultuur en overheid maar door geldgebrek – volledig afzijdig. Dat was in heel Nederland zo. Dat een Zwollenaar, J.R. Thorbecke, deze culturele onthouding na het midden van de negentiende eeuw tot een staatkundig axioma verhief, is dan ook niet meer dan een toevalligheid. Voorzover het een openbare uitvoering betrof, was het voor de organiserende instantie dan ook zaak in ieder geval quite te spelen en voor commerciële voorstellingen winst te behalen. Lukte dat niet, dan hield elke culturele activiteit op. Onder deze omstandigheden is het opmerkelijk dat er überhaupt in die moeilijke tijden iets ondernomen werd.

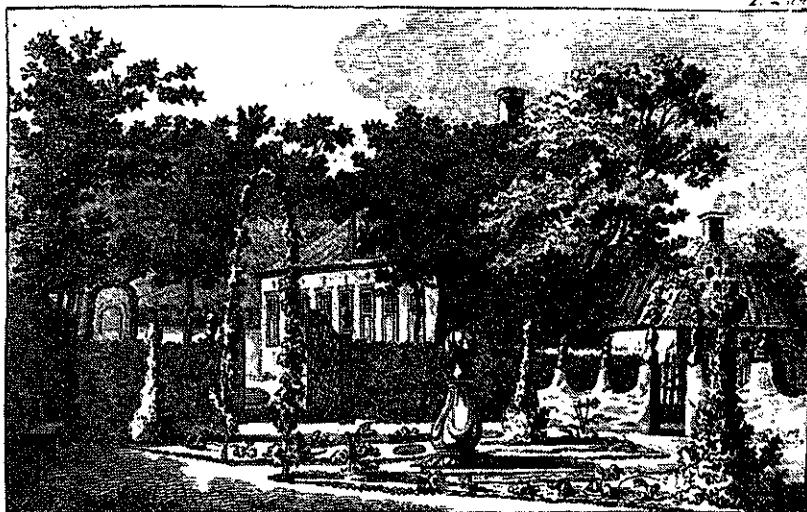
De belangrijkste gebeurtenis in 1795 was het einde van het Ancien Régime. Voor Zwolle was in 1798 de aanwijzing tot hoofdstad van Overijssel van grote betekenis. Het einde van het Ancien Régime had grote gevolgen. In 1796 werd de geprivilegeerde positie van de gereformeerde kerk opgeheven. Voor de kerk betekende dit een groot prestige verlies. Katholieken, protestantse dissenters en joden, die twee eeuwen lang als tweederangs burgers waren beschouwd, waren nu juridisch gelijkwaardige staatsburgers. De directe lijn tussen de kerkeraden en de stedelijk besturen werd verbroken. Het gevolg lijkt een afnemende invloed van het kerkbestuur

op de dagelijkse gang van zaken binnen de stad. Het zou een nader onderzoek waard zijn deze veronderstelde ontwikkelingsgang ook voor Zwolle te onderzoeken.

De gewijzigde positie van de adel na 1795 had grote gevolgen. Voor de Overijsselse adel verviel de verplichting een havezate te bezitten. Successievelijk werden de havezaten die hun functie – een jonker moest vóór 1795 in het bezit zijn van een havezate om in de Staten verschreven te worden – hadden verloren in rap tempo te koop aan geboden. Vele jonkers verlieten het platteland en vestigden zich in de steden. Onderzocht zou moeten worden in welke mate deze edelen aan Zwolle, sinds 1802 de permanente hoofdstad van de provincie, de voorkeur gaven boven andere plaatsen. In 1815 werden door koning Willem I vele burgerlijke families geadeld om ingelijfd te worden in zijn 'menagerie du roi'.

Sociabiliteit

Een belangrijk cultureel fenomeen in de samenleving sinds de achttiende eeuw was de groeiende behoefte aan sociabiliteit (de omgang met mensen in groepsverband). In Zwolle waren een aantal verenigingen die aan deze behoefte tegemoet kwamen. Nadat tussen 1787 en 1795 het verenigingsleven goedgekeurd was geweest, werden na 1795 aarzelend verenigingen opgericht of heropgericht. Er waren organisaties met een los verband zoals leesgezelschappen en vriendenkringen waarbij verhandelingen werden gehouden door en voor de leden. Een voorbeeld was de kring rond Jan ter Pelkwijk. Hij hield in zijn vriendenkring, waaronder Rhijnvis Feith en A. den Goudoever, de rector van de Latijnse school, verhandelingen over geografisch-natuurkundige verschijnselen. 1) Een cultureel marginaal en zelfgekozen geïsoleerd bestaan, leidde de in 1802 opgerichte vrijmetselaars-loge 'Fides Mutua'; circa 1825 waren er 44 broeders aangesloten. 2) De twee belangrijkste organisaties, in omvang en invloed, waren wel de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen – eerst als zelfstandige Zwolse maatschappij, daarna aangesloten bij de landelijke organisatie – en de Groote Sociëteit. Over Het Nut, de organisatie met de grootste maatschappelijke en culturele invloed, is al gepubliceerd. 3) Vooral in

D.S. v. d. Laan, 1813

H E E M S E.

het eerste decennium van de negentiende eeuw organiseerde 'Het Nut' regelmatig, nadat het zich aan de armoedebestrijding vertild had, concerten en declamatie-avonden. Na de aansluiting bij de landelijke organisatie waren de culturele activiteiten beperkt tot het in stand houden van een bibliotheek en bemoeienis met het lager onderwijs.

De Groote Sociëteit, opgericht in 1802, werd in Zwolle de plaats waar de stedelijke elite elkaar, na ballotage en het betalen van een jaarlijks bedrag, ontmoette. In de goed bijgehouden ledenlijst staan in de periode van 1802 tot 1829 niet minder dan 435 namen genoteerd. 4) Die Zwolse elite bestond uit diverse historisch gegroeide groepen: leden van de oude Overijsselse adel, de nieuwe door koning Willem I geadelde personen én leden uit de patriottische en de Orangistische burgerlijke regentenfamilies uit het Ancien Régime. Ook katholieken, al waren het er niet veel, slopen zich bij deze elite aan. Binnen deze kring werd enige mate van religieuze tolerantie betracht. In 1819 werd de katholieke T.E.F. Heerkens tot voorzitter van de Groote Sociëteit gekozen. Overigens is de associatie met oude heren niet terecht. Een steekproef leert dat de leden zich op zeer jonge leeftijd, meestal al tijdens hun studie of direct na hun promotie, als lid lieten inschrijven. De sociale samenstelling

Heemse. Titelvignet door J. de Wit Janszoon naar D.J. van der Laan uit: Heemse. Hof-, bosch-, en veldzang (1783). Foto: UB Utrecht.

van de Grootte Sociëteit wacht nog op een serieuze historische analyse. Het Nut en de Grootte Sociëteit waren de verenigingen waarvan de leden in aanmerking komen om als klankbord te dienen voor de culturele gebeurtenissen in Zwolle. Of ze deze taak ook in voldoende mate hebben waar genomen is de vraag. Rhijnvis Feith heeft zich in het algemeen niet positief over Zwollenaren – en hij kon nauwelijks iets anders dan de stedelijke elite op het oog gehad hebben – uitgelaten. Het waren in zijn ogen prozamen, met meer verstand van 'een fijne flesch en eene lekkere pastij' dan van literatuur. 5)

Kunstenaars

Belangrijker dan de instellingen voor de beoordeling van een cultureel klimaat zijn de kunstenaars. De beroemdste Zwollenaar was ongetwijfeld Rhijnvis Feith. Zijn domicilie in Zwolle veroorzaakte een constante stroom van bezoekers naar de Bloemendalstraat en naar Boschwijk. De bezoekers werden gastvrij – Feith was niet

armlastig – onthaald. Mocht Feith van het algemene culturele klimaat in Zwolle geen hoge dunk hebben, sommige individuele personen kon hij waarderen. Feith had vriendschappelijke betrekkingen met diverse Zwolse kunstenaars waaronder de schilder Derk Jan van der Laan en de dichter Lubbertus Rietberg. Over de muzikale kwaliteiten van Johan Gotlieb Nicolai, organist in de Michaëlskerk en componist liet hij zich positief uit. Feith heeft een grote invloed op het Zwolse culturele leven uitgeoefend. Zijn toneelwerken en cantates werden regelmatig uitgevoerd. Dat hij in Zwolle op een breed publiek kon rekenen blijkt in 1824 als er niet minder dan 96 Zwolse inschrijvers zijn op de uitgave van zijn verzamelde werken. 6)

In de schaduw van Feith beoefenden nog heel wat personen de dichtkunst. Slechts twee zijn van enig belang. De al genoemde dichter en notaris Lubbertus Rietberg, bereikte landelijke bekendheid met vier dichtbundels. 7) Zijn eerste uitgave is een gedicht dat hij eerder voorgedragen had

Glooiend landschap (circa 1800). Foto: Provinciaal Overijssels Museum.

op een Zwolse Nutsavond. Van Jan Coenraad Pruimers werd één bundel gedichten uitgegeven. Hij stierf 'veelbelovend' – hét epitheton voor jonggestorven dichters – al op tweeëntwintig-jarige leeftijd.

Als kunstschilders werkten in Zwolle de generatie-genoten Antoine Daniël Prudhomme, geboren te Zwolle in 1745, en Derk Jan van der Laan. Beide kunstenaars zonden werk in naar de tentoonstellingen van 'kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters' te Amsterdam, Haarlem of Den Haag. Van een latere generatie was Willem Gerrit van Ulsen. Van Ulsen was leraar aan de openbare teken-school. Deze tekenschool was op initiatief van koning Willem I tot stand gebracht. In 1819 werd te Zwolle met tekenles gestart. Tentoonstellingen werden in die tijd te Zwolle niet gehouden.

Uitvoeringen

Aan de hand van de culturele uitvoeringen die aangekondigd werden in *De Zwolsche Courant* is een beeld te vormen van het culturele leven in Zwolle. Het openbare culturele leven werd gedomineerd door muziekuitvoeringen en toneelvoorstellingen.

Naar het muzikleven werd al een onderzoek verricht door Ten Bokum. 8) Wat opvalt bij de serieuze muziek is de hegemonie van de religieuze over de profane muziek. Religieuze muziek betekende in die tijd in de eerste plaats muziek in en rondom de gereformeerde eredienst. Nu was de zangkunst van de gemeenteleden nooir slecht, klachten daarover kwamen vooral uit eigen kring. De gereformeerden hadden echter een troetelkind waar alle muzikale aandacht op geconcentreerd werd: het orgel. Uitvoeringen van religieuze muziek waren in Zwolle dan ook in de regel orgelconcerten of concerten waarin het orgel een belangrijke plaats innam. De kerkvoogd Pieter Queisen zorgde nog eens voor een verruiming van de mogelijkheden door in het tweede decennium van de negentiende eeuw twee orgels te schenken, één aan de Broerenkerk en één aan de Bethlehemkerk.

Werken van contemporaine buitenlandse componisten werden zelden uitgevoerd. Van Joseph Haydn werden in 1803 de 'Schepping der Waereld' en in 1804 de 'Jahreszeiten' uitgevoerd. Voor de Zwolse cultuur waren de composities van de

plaatselijke organisten en muziekmeesters Johan Gottlieb Nicolai en Johan Carl Röhmer belangrijker. Nicolai componeerde de opera *De geboortedag*. Voor Feith schreef hij muziek bij diens geestelijke cantate *Het onweder*. Ook Röhmer schreef muziek voor Feith's *Het onweder*,⁹⁾ waarbij niet duidelijk is of dit een bewerking van Nicolai is of een eigen compositie. Eveneens op een tekst van Feith componeerde hij de muziek bij *De verlossing van Nederland*. Bovendien schreef hij twee opera's: één op tekst van (alweer) Feith, *Melfort en Clare* en: *De storm of het betoverde eiland*. Daar hield het niet mee op. Voor Hendrik Kraijenstein schreef hij in 1814 de muziek voor diens 'tooverzangspel' *Klein Duimpje en de reus Fayel*.¹⁰⁾ Al deze werken zijn in Zwolle uitgevoerd. Omdat *De Zwolsche Courant* geen commentaar levert op de uitvoering, is het niet mogelijk enig inzicht te krijgen in de kwaliteit van de uitvoering of de ontvangst door het publiek.

Profane muziek werd verzorgd door de in Zwolle ingekwartierde militairen. Zij verzorgden regelmatig muzikale optredens. Jacob van Lennep en Dirk Hogendorp brachten in 1823 een bezoek aan Zwolle. Op een zondag konden ze direct na de hervormde dienst in de Michaëlskerk, op de Markt luisteren naar muziek die door dragonders uitgevoerd werd.¹¹⁾ Het lijkt de normaalste zaak van de wereld maar vóór 1795 was dit op een zondag ondenkbaar geweest.

Over het toneel in Zwolle bestaat geen literatuur. Wat hier volgt is niet meer dan een globaal overzicht, voornamelijk gebaseerd op aankondigingen in *De Zwolsche Courant*.

De opvoeringen werden verzorgd door rondtrekkende gezelschappen. In de jaren 1790 tot 1792 speelde een troep onder de naam van 'Nederduitsche Schouwburg' in Zwolle. De troep stond onder leiding van mevrouw C.E. van Dinsen, geboren Kraijenstein. In 1790 traden ze op tijdens de kermis; in de volgende jaren in de herfst en winter. De invloed die de kerk toen nog had, wordt zichtbaar in het verzoek van mevrouw Dinsen om, zolang er op de vrijdagavond niet geprekeet werd, een toneelstuk te mogen opvoeren.¹²⁾ Het was dus kennelijk vóór 1795 nog verboden om tijdens de uitvoering van kerkdiensten te spelen.

Vooraf tijdens de kermis in de laatste week van juli was er een hele week lang een vol programma. Toneel tijdens de kermis was meer dan volksvermaak. In 1815 bezocht tijdens de jaarmarkt de beroemde acteur Ward Bingley met zijn troep Zwolle. 13) De notaris-dichter Lubbertus Rietberg raakte zeer onder de indruk van de manier waarop Bingley diverse emoties uitbeelddde.

Het repertoire van de toneelvoorstellingen werd gedomineerd door de toneelstukken van de immens populaire Duitser August van Kotzebu. De tweede plaats werd ingenomen door Rhijnvis Feith. Zijn *Thirsa of de Zege van den Godsdienst*, *Ines de Castro* en *Lady Johanna Gray* werden regelmatig opgevoerd. In Zwolle was men blijkbaar over de revolutionaire stemming heen, het revolutiestuk van Feith, *Mucius Cordes*, komt niet in de aankondigingen voor.

Op 24 februari 1814 werd de Nieuwe Zwolse schouwburg geopend met een zinnebeeldige voorstelling. 14) De schouwburg, met nog diverse zalen, werd geëxploiteerd door 'meester timmerman' en kastelein D.W. Diepenheim. Het complex was verlicht met Engels lamplicht en voorzien van een buffet. De opening stond onder leiding van de al genoemde Hendrik Kraijenstein die vermoedelijk voor de gelegenheid uit Middelburg was gehaald.

Het einde van een periode

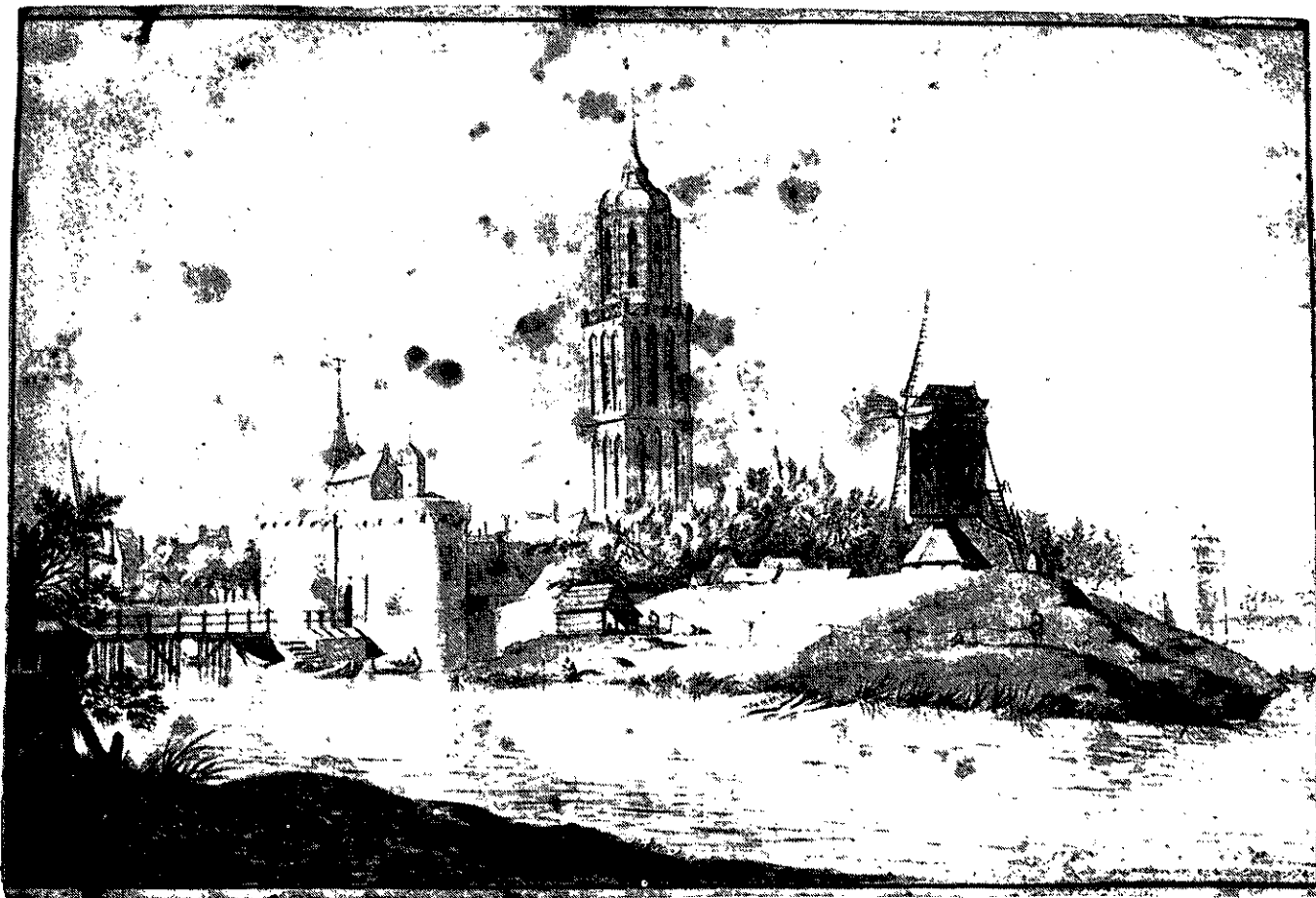
Door een aantal sterfgevallen kwam er tussen 1821 en 1830 een einde aan een cultureel opmerkelijk tijdvak. De belangrijkste kunstenaar van allen, Rhijnvis Feith stierf, nationaal betreurd, in 1824. De organist en componist Röhmer was in 1821 vervangen door Sicco Albertus Hempenius. Pruijmers was al gestorven in 1822. Lubbertus Rietberg stierf in 1826. Van de kunstschilders stierf Prudhomme in 1826, Derk Jan van der Laan in 1829 en Van Ulsen in het volgende jaar, 1830.

Of er sprake was van een korte periode van culturele bloei te Zwolle is afhankelijk van de gehanteerde maatstaven. De indruk bestaat dat er in de achttiende eeuw en de periode na 1830 toch veel minder op cultureel gebied gebeurde dan tussen 1795 en 1830. Maar misschien is die indruk ook alleen maar een gevolg van gebrek aan onderzoek.

2. De tentoonstelling van Derk Jan van der Laan in een Nederlandse context.

Al enige tijd is de belangstelling voor de schilderkunst uit de patriottentijd in de achttiende eeuw, sterk toegenomen. Tot nu toe hebben de beschouwingen over kunst uit die periode meer aandacht gekregen dan de kunstenaars. In al deze artikelen komt sterk naar voren dat men in de achttiende eeuw sterk het besef had in een vervalperiode te leven. Kunstbeschouwers in die tijd waren van mening dat de vaderlandse schilderkunst een laag niveau had. Zij wensten weer – termen als 'patriottisch' en 'vaderlands gevoel' waren daarbij niet van de lucht – tot een nieuwe hoogstaande Nederlandse kunst te komen. En zij wezen de weg. De Hollandse meesters van de zeventiende eeuw moesten de moderne kunstenaar tot voorbeeld dienen om de contemporaine schilderkunst uit het culturele dal te halen. In de praktijk betekende dit dat zeventiende eeuwse meesters die rond 1800 als grote, typisch vaderlandse kunstenaars werden beschouwd, tot navolgenswaardige voorbeelden werden gesteld. Die eer viel onder andere Johannes Vermeer en Pieter de Hoogh te beurt. Zelfs een heel genre, het landschap, dat in kunsttheoretische beschouwingen laag op de ranglijst stond, steeg in waardering. Het landschap werd door kunstkenneren als een typisch vaderlands genre beschouwd waarmee in het verleden door Hollandse kunstenaars veel eer werd behaald.

De feitelijke schilderkunst in de periode 1780-1825 blijft ondanks de recente literatuur, onderbelicht. Een vergelijking van de kunstbeschouwingen en de daadwerkelijke schilderijen van die tijd is niet goed mogelijk omdat de toegenomen belangstelling voor de laat achttiende eeuwse kunst nog niet heeft geleid tot een breed opgezette tentoonstelling. Op de recente tentoonstelling in Haarlem onder de titel *Op zoek naar de Gouden Eeuw* in 1986 werd wel de invloed van de zeventiende eeuw op de kunst in het laatste kwart van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw in artikelen in de bijgaande catalogus behandeld, 15) maar op de tentoonstelling waren voornamelijk kunstenaars te zien van een veel latere generatie. Bovendien kreeg men in het be-

gin van de negentiende eeuw belangstelling voor historie-schilderingen en raakten de zeventiende eeuwse kunstenaars op de achtergrond.

Voor de geïnteresseerde kijker is het niet gemakkelijk om na te gaan in hoeverre een kunstenaar de bovengenoemde beschouwingen volgde of niet. Tentoonstellingen met kunstwerken van individuele kunstenaars uit deze periode zijn zeldzaam. Ná 1945 werden tentoonstellingen ingericht over de gebroeders van Strij (Dordrecht 1956), Johannes Jelgershuis (Nijmegen, Den Haag, Amsterdam 1969-1970), Egbert van Driest, de Drentse Hobbema (Assen 1968), en de laatste grote tentoonstelling was in 1972 met het werk van Wybrand Hendriks (Haarlem 1972). Het is slechts een fractie van het aantal toen levende kunstenaars.

Het is dan ook toe te juichen dat er nu in Zwolle een tentoonstelling gehouden

wordt met werk van een kunstenaar uit de late achttiende en vroege negentiende eeuw, Derk Jan van der Laan.

Van der Laan is een interessante figuur om overeenkomsten en/of verschillen tussen de contemporaine kunstbeschouwingen en de schilderpraktijk waar te nemen. Hij was patriottisch gezind en hij stond in vriendschappelijk contact met zijn stadgenoot Rhijnvis Feith. Feith was niet alleen dichter maar ook patriot en een belangrijk kunstbeschouwer.

Op de tentoonstelling hangen gewassen tekeningen, een experiment in aquarel en olieverf schilderijen alsmede enkele ontwerpen van boekillustraties voor werken van zijn stadgenoten Rhijnvis Feith en Lubbertus Rietberg. Van iconografisch belang zijn de experimenten die Feith in samenwerking met Van der Laan ondernam voor de illustraties van zijn *Fannij en Julia*

De Kamperpoort (1780).
Foto: Provinciaal Overijssels
Museum.

In de schilderijen en gewassen tekeningen van Van der Laan is inderdaad de invloed van de zeventiende eeuwse voorbeelden waar te nemen. Nu was het niet zo dat beïnvloeding van de meesters van de zeventiende eeuw ontaardde in louter copiëren. Thema's en compositieschema's werden overgenomen maar de concrete voorstellingen werden gezocht in de realiteit. Dit is in ieder geval zo bij de stadsgezichten. In de loop van de tijd neemt bij Van der Laan de invloed van de zeventiende eeuwse voorbeelden zichtbaar af en verdwijnt vrijwel geheel in zijn werken van na 1800.

Schilderde Van der Laan aanvankelijk naast landschappen ook stadsgezichten, na 1800 schilderde hij alleen nog maar landschappen. De gestegen waardering voor het landschap zal daar niet vreemd aan zijn. In de landschappen van Van der Laan trad een verschuiving op in het gebruik van de menselijke figuur. Aanvankelijk werden figuren gebruikt in een anecdotische context, in zijn latere werk zijn de figuren er alleen maar om het land-

schap te stofferen. De landschappen zijn bij Van der Laan steeds idyllisch.

Een van de opmerkelijkste zaken met betrekking tot Van der Laan is dat werk van hem in de negentiende eeuw abusievelijk toegeschreven werd aan Johannes Vermeer. Over het algemeen heeft die relatie meer aandacht gekregen dan ze waard was. Bij sommige schrijvers wordt gesproken over enige werken van Van der Laan die verkeerd aan Vermeer waren toegeschreven. In feite gaat het om slechts één schilderij, 'Het landhuis'. 16)

Het is een slechte zaak als een tentoonstelling meer belooft dan ze waar kan maken. Van der Laan was geen Vermeer. En dat is maar goed ook. Wie de tentoonstelling bezoekt kan beter Vermeer tijdelijk uit zijn hoofd verbannen om Van der Laan op zijn eigen merites en die van zijn tijd te bekijken en te beoordelen. Dan is een interessante kennismaking met deze kunstenaar mogelijk. De tentoonstelling geeft samen met de catalogus een vrij volledig beeld van het oeuvre van Van der Laan.

Noten:

1. G. Lutzenberg, **Levensbericht van J. ter Pelkwijk**, (Zwolle 1835) 36.
2. J. Vos, 'Vrijmetselarij in Zwolle', in: **Zwols Historisch Jaarboek** (1984) 7-35.
3. M. Voorhorst, "'De deugd der weldadigheid". De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Zwolle van 1815 tot 1830', in: **Zwols Historisch Jaarboek** (1989) 25-56 en J.H. Drentje, **Minnaars der deugdbevordering**, MO-scriptie geschiedenis Noordelijke Leergangen (Zwolle 1987).
4. Gemeente-archief Zwolle (GAZ), Ledenregister Groote Sociëteit, inv. VA 001-212.
5. J.A.F.L. Baron van Heeckeren, 'iets over Rhijnvis Feith', in: **Taal en Letteren**, 4 (1894) 152.
6. Zie de lijst van intekenaren in: R. Feith, **Dicht- en prozaische werken**, zesde deel (Rotterdam 1824).
7. J.C. Streng, 'De Zwolse dicht- ter Lubbertus Rietberg (1783-1826)' (nog niet gepubliceerd artikel).
8. J.G.A. ten Bokum, **Muziek in de IJsselsteden** (Utrecht/Antwerpen 1988) 12-22.
9. Een partituur van het werk dat voor een opvoering is gebruikt, is bewaard gebleven, zie: W.J. Meeuwissen, **Inventaris van het familiearchief Heerkens (1371) 1614-1908** (Zwolle 1982) inv. nr. 1549.
10. J.A. Worp, **Geschiedenis van het drama en van het toneel in Nederland**, II, (Rotterdam 1907) 372.
11. **Nederland in den goeden ouden tijd**. Zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jare 1823 (Haarlem 1980).
12. GAZ, Resoluties schepenen en raden, 15-7-1790 224; 7-10-1790 343; 13-10-1790 321; 27-11-1791 649; 21-07-1792 206.
13. Van] D[oor]nincq, J.I., 'Het toneel te Zwolle', in: **Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel**, 5 (1879) 275-277.
14. **De inwijding van Apollo's Tempel [...]** (Zwolle, J. de H. Tijl, 1814) Knuttel nr. 23957.
15. L. van Tilborgh en G. Jansen (red.), **Op zoek naar de Gouden Eeuw. Nederlandse schilderkunst 1800-1850**. Tentoonstelling Frans Halsmuseum Haarlem van 20 september tot en met 30 november 1986 (Zwolle 1986). Met uitgebreide literatuurlijst.
16. In de catalogus, die in verband met de tentoonstelling wordt uitgegeven, wordt aandacht aan deze kunsthistorische vergissing besteed.

Mededelingen

Zwolle als Boekenstad 1350-1525.

In het gemeentearchief van Zwolle bevindt zich een grote en belangrijke verzameling handschriften uit de tijd vóór de uitvinding van de boekdrukkunst en boeken uit de beginperiode van de boekdrukkunst. Deze boeken zijn onvoldoende beschreven door het archiefpersoneel, omdat noch de opleiding tot archivaris, noch die tot bibliothecaris voorziet in het toegankelijk maken van dergelijk materiaal.

In binnen- en buitenland bestaat echter een grote belangstelling voor de middeleeuwse boeken van de gemeente Zwolle.

De vakgroep Mediaevistiek van de faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen (R.U.G.) acht het mogelijk om Zwolle als boekenstad in de late middeleeuwen naar voren te brengen. Het feit dat in het gemeentearchief een collectie middeleeuwse boeken aanwezig is, waarbij van elk plaatselijk klooster ten minste één exemplaar aanwezig is, is volgens de codicologen uniek. Een onderzoek naar de boekproductie, boekenbezit en boekengebruik is daardoor mogelijk en zal de rol van Zwolle op onderwijskundig en cultureel gebied kunnen verduidelijken. Uiteindelijk zal een en ander kunnen resulteren in een grote tentoonstelling en een literaire stadswandeling.

Het gemeentebestuur van Zwolle wil daarom het historische gemeentelijke boekenbezit uit de periode 1350-1525 laten beschrijven en toegankelijk maken.

Omdat de gemeente van mening is dat het belang van de collectie gemeenteverstijgend is, wil zij ook anderen (als sponsors) bij het project betrekken. Begin augustus hield dr J.M.M. Hermans, docent Westerse Handschriftenkunde, Paleografie en Mediaevistiek aan de R.U.G., dan ook een lezing in het gemeentehuis om potentiële sponsors voor het project te interesseren.

Op voorstel van de R.U.G. is inmiddels besloten het onderzoek te laten verrichten door een onderzoekster, mw. drs A. Lem, die in het kader van haar doctoraalstudie reeds is ingevoerd in de diverse aspecten van het Zwolse boekenbedrijf in de late middeleeuwen. Zij zal het onderzoek verrichten als A.I.O. (Assistent in Opleiding). De vakgroep Mediaevistiek zal het onderzoek begeleiden en toezien op de resultaten.

In afwachting van de reactie van de potentiële sponsors, heeft de gemeente uit het fonds incidentele activiteiten het benodigde bedrag voor 1990 toegezegd. Het onderzoek zal in totaal vier jaar in beslag nemen. Aan het einde van dit jaar moet er duidelijkheid komen over de verdere financiering.

Archeologisch onderzoek te Ittersum

Na een melding op zaterdag 21 april jl. door de coinhunter en amateur-archeoloog Henri Wolf, van de vondst van scherven en grondsporen in een uitbreidingsplan in Zwolle-Zuid, kon direct de volgende dag al een nood-opgraving worden verricht. Onder leiding van provinciaal-archeoloog dr A.D. Verlinde en stadsarcheoloog dr H. Clevis, werden door een groot aantal vrijwilligers – vooral leden van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland en coinhunters – alle grondsporen in de desbetreffende cunet van een weg blootgelegd en ingemeten. De voorlopige conclusie was dat hier sprake was van een nederzetting uit de midden en late bronstijd, terwijl er ook enkele vondsten uit de vroege ijertijd waren gedaan. De opgraving zou dan de periode van ca. 1500 tot ca. 700 voor Chr. omvatten.

Op 7 mei kon met financiële steun van de gemeente Zwolle en met hulp van de technicus P. Alders en diverse vrijwilligers, het verdere archeologische onderzoek in het uitbreidingsplan in Ittersum beginnen. Dit onderzoek duurde, met enige onderbrekingen, tot 12 juli.

Ondanks de problemen die ontstonden doordat het onderzoek moest plaatsvinden in een in uitvoering zijnd uitbreidingsplan (het onderzoek moest daardoor grotendeels beperkt blijven tot de nog te maken cunetten), konden belangrijke gegevens worden verzameld. Deze komen er – kort en voorlopig samengevat – op neer, dat er in de bronstijd in Ittersum een grote agrarische nederzetting is geweest. Deze nederzetting bestond uit enkele hoofdgebouwen en tientallen bijgebouwen, zoals schuren en spiekers (gebruikt voor de opslag van graan). Tot de schuren of stallen behoren zeker vier zogenaamde rondbouwhuizen, zoals die ook enige jaren geleden in Spoolde zijn opgegraven. In Nederland wordt ervan uitgegaan dat dit schaapskooien zijn. Ze worden tot de zogenaamde Hilversum-cultuur gerekend. Deze cultuur wordt op zijn beurt weer met de Zuid-Engelse Wessex-cultuur (denk aan Stonehenge) in verband gebracht.

Onder de vele en in het algemeen kleine vondsten, bevindt zich een klein, met visgraat-motieven versierd potje van de standvoetbeker-cultuur. Het moet ca. 1900 voor Chr. gemaakt zijn en afkomstig zijn uit een kindergraf. Ook het voorkomen van scherven met een zogenaamde wikkeldraad-versiering, duidt erop dat in Ittersum ook al in de late steentijd en de vroege bronstijd mensen hebben gewoond.

Met spanning wordt gewacht op de uitkomsten van het C-14 onderzoek, waarmee het houtskool uit grondmonsters gedateerd wordt. Ook de uitslagen naar de grondmonsters en de eventueel daarin voorkomende verkoolde graansoorten zijn nog niet bekend. Te zijner tijd zal over alle resultaten van de opgraving een boekje verschijnen.

Zwolsche Vrijwillige Burgerwacht, 1919-1942.

Op welke wijze konden burgemeesters nu rekenen op versterking van hun politiekorpsen en tijden van nood? Artikel 184 van de Gemeentewet (1851) bood daarvoor een oplossing. Dat artikel gaf burgemeesters de bevoegdheid om ingeval van oproerige bewegingen en ordeverstoringen de hulp van de schutterijen of het in de gemeente aanwezige garnizoen in te roepen. Op grond daarvan had men in augustus 1914 in 's Gravenhage 400 man tot zogeheten burgerwachten geformeerd. Ook in Zwolle had men niet stilgezeten en op 15 november 1914 de Zwolsche Vrijwillige Burgerwacht opgericht. Vermoedelijk behoorden J.S. Piquet en de amateur-fotograaf en fabrikant C.J.J. Schaeppman tot de oprichters.

Het doel van de burgerwacht lag volgens J. Reinking, commandant van de gewapende afdeling, in haar optreden als reservekorps van de gemeentepolitie. Vooral na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd het gemis gevoeld van een plaatselijke organisatie die de politie zou kunnen steunen in het handhaven van de orde. Het verlangen naar een dergelijke organisatie werd nog eens versterkt door de revolutieopgelingen die in 1918 in Nederland en elders in Europa plaatsvonden.

Reinking formuleerde het tijdens een lezing in 1924 als volgt:

"Bedenken wij, dat de organisaties die de revolutie willen niet stilzitten. Vele hunner leiders worden gesalarieerd voor hunne propaganda. Zij moeten ageeren, zij moeten tot ontevredenheid opwekken. Die ontevredenheid kan tot stakingen leiden en de stakingen zullen bonger en ellende, vooral bij de lagere klassen der maatschappij, brengen.

.... En het bellende vlak naar revolutionaire woelingen is voorbereid. Dat 't communistische gevaar nog niet is verdwenen, is een ieder loch zeer bekend. Denk slechts aan de cellenbouw die overal wordt toegepast en in alle kringen tot uiting komt. Het bestaansrecht of beter de noodzakelijkheid van de hedendaagsche burgerwachten moge uit het vorenstaande voldoende zijn gebleken."

Mededelingen

Toch was er tegen het bestaan van de burgerwachten een sterke oppositie. Dit leidde in de Zwolse gemeenteraad tot pittige discussies. Aanleiding hiertoe was een verzoek om subsidie van 1000 gulden te verdienen. Dit werd besproken in de raadsvergadering van 23 december 1919. Het was vooral de sociaal-democraat Leusink die fel van leer trok tegen deze subsidie-aanvraag:

"Het is van algemene bekendheid, dat de sociaal-democraten niet te vinden zijn voor toelage voor de burgerwacht, ontstaan uit de belachelijke vrees van de bezittende klasse voor de revolutie. Men gaat uit van een naïeve meening, dat, als de tijden rijp zijn voor een ommekeer, de burgerwacht die tegen zal houden, die 1000 gulden is weggesmeten geld!"

Trouwens ik begrijp niet, waar die 1000 gulden voor dient, de leden van de Burgerwacht spelen met goweren, maar die krijgen ze kosteloos van het Rijk, het is zeker om te tracteren, als de heeren met dat spelletje bezig zijn. Het zou ongemotiveerd zijn 1000 gulden weg te gooien voor deze hansworsterij!"

Het voorstel tot subsidieverlening werd echter wel aangenomen. Ook in de jaren 1921-1923 probeerde Leusink tevergeefs de subsidieverlening te laten stoppen.

Op 15 november 1939 werd de Vereniging opnieuw voor 29 jaar aangegaan. In de meidagen van 1940 verleenden de leden van de Burgerwacht bewakingsdiensten bij het spoorwegemplacement aan de Assendorperlure. Kort nadien ontving de waarnemend burgemeester een schrijven van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, waarin de opheffing van de Burgerwachten werd aangekondigd. Tijdens een buitengewone algemene vergadering in de bovenzaal van 'de Harmonie' vond op 23 augustus 1940 de laatste bijeenkomst van de Zwolsche Vrijwillige Burgerwacht plaats.

Het kleine archief (0,1m) berust in het gemeente-archief van Zwolle, Voorstraat 26.

Vereniging tot Verbetering der Arbeiderswoningen, 1859-1956.

Op 16 februari 1859 werd door mr A. van Naamen van Eemnes een korte lezing gehouden over de ontstaansgeschiedenis van soortgelijke verenigingen in Amsterdam en 's Gravenhage. Tijdens die bijeenkomst kreeg een voorlopige commissie opdracht de statuten te ontwerpen. Deze statuten werden bij Koninklijk Besluit van 21 maart 1860 no. 64 goedgekeurd. De eerste bestuursvergadering vond plaats op 21 april 1860.

Evenals in andere grote gemeenten werd ook in Zwolle de behoefte gevoeld om goede woningen voor de arbeidende klasse te bouwen, deze tegen lage huurprijzen beschikbaar te stellen en zodoende bij te dragen aan een verbetering van de veelal slechte woonomstandigheden van de arbeidersbevolking.

De vereniging trachtte dit doel te bereiken door zorg te dragen voor de verwerving van het benodigde kapitaal, terwijl tevens pogingen werden ondernomen om de gemeenteraad te bewegen tegen een lage prijs onbebouwde terreinen af te staan.

In een brief van 7 oktober 1861 deed de vereniging een gepassioneerde oproep aan de gemeenteraad van Zwolle om haar werk te steunen:

"Het oog vestigende op de akelige spelonken in sommige achterbuurten onzer stad, zoals de Van den Bergsgang, de Gloepengang en de Kwade Negen 1), zouden wij willen, dat de Vereniging die aankocht en sloopte om ze door nieuwe, ruimere, voor licht en lucht toegankelijke en daardoor gezonde woningen te doen vervangen.

Dit mag de Vereniging, naar het oordeel van haar bestuur, echter niet. 't Ware in strijd met het beginsel harer statuten. De huurprijs der woningen, met zoveel kosten daargesteld, zou moeten opgevoerd worden tot boven het bereik van den handwerksman.

Op hem alleen zouden de kosten van aankoop en amortie drukken, op hem, die, bij de duurte der levensmiddelen nauwelijks genoeg heeft om zijn gezin voor gebrek te bewaren. Men zou op zijn schouders eenen last leggen, ten bate van de geheele bevolking.

Nee!, dat ware eene onmenselijke daad, onder den dekmantel der menschlievendheid!

Voorzeker voor een blok van 5 Woningen.

Gedeelte van een bouwtekening van vijf woningen in de Borneostraat. (aanwezig: Gemeente-archief Zwolle)

Intusschen vordert het welbegrepen belang der ingezetenen, dat die ellendige woningen worden afgebroken, die holen, waar de onreinheid zetelt, doen besmettelijke ziekten ontstaan en voortduren, onzedelijke buist er en brengt misdaden voort, het eergevoel wordt er uitgebluscht, de armoede vertoont zich daar in al hare verschrikkelijkeheid!

Maar het ligt niet op den weg der Vereniging daarin te voorzien. De raad der gemeente bewerkstelligt, wat de Vereniging niet bij magie is te doen. Hij brengt jaarlijks een vasten post op de begroting: eene uitgaaf van allen voor allen om die onbeilaanbrengende woningen te koopen en af te breken. Gaarne neemt de Vereniging, tegen billiken prijs, de geschikte terreinen over en zorgt, dat de verblijven van ellende, ondeugd en ziekte beschapen worden in gebouwen waar het geluk kan huisvesten."

De gemeenteraad besloot echter in de vergadering van 12 november 1861 afwijzend op dit verzoek te beschikken, aangezien het bezwarend voor de geldmiddelen van de stad zou zijn en reeds bij politieverordening was geregeld dat nieuw te bouwen woningen aan eisen van reinheid moesten voldoen.

Niettegenstaande allerlei tegenslagen slaagde de Vereniging erin om haar eerste woningen te bouwen. Daartoe was in augustus 1861 de tuin van G. Alferink buiten de Sassenpoort aangekocht. Op die verkregen percelen werd besloten 21 woningen te bouwen. De straat waaraan deze woningen verrezen, was de Assendorperstraat.

In de jaren daarna namen de bouwactiviteiten gestaag toe: huizen werden gebouwd aan de Molenstraat (1863), de Stropsteeg (1868), de Molenweg (1884), het Frankenhof (1892), de Grote Baan (1895), de Assendorperweg (1903), de Meppelerstraatweg (1909), de Borneostraat (1924-1936) en de Lindestraat (1933). 2

Na de Tweede Wereldoorlog namen de bouwactiviteiten duidelijk af. Dit had verschillende oorzaken. Tijdens een bestuursvergadering in november 1951 werd het voortbestaan van de Vereniging aan de orde gesteld. De leden en aandeelhouders kwamen slechts ten dele aan de wensen van het bestuur tegemoet. Besloten werd de slechtste huizen, te weten die in de Commissiestraat en aan de Molenweg te verkopen. Een jaar later stelde het bestuur opnieuw de liquidatie aan de orde. Het voorstel werd met algemene stemmen aangenomen. Het huizenbezit (circa 130 woningen) werd in de jaren 1953-1955 onderhands verkocht. De laatste bestuursvergadering vond plaats op 12 januari 1956.

Het zeer onvolledige archiefje van de Vereniging (0,1m.) berust in het Gemeente-archief van Zwolle, Voorstraat 26.

Noten:

1. Waar de Van den Bergsgang is geweest, is niet bekend. De Gloepengang komt uit in de Bitterstraat. De Kwade Negen bevond zich bij de opgang naar de Sassenpoortenwal, het huidige Van Nahuysplein.
2. Met Molenstraat is bedoeld het Diezerplein of het laatste gedeelte van de Van Karnebeekstraat. De naam kwam op beide plaatsen voor. Met Stropsteeg is bedoeld een steeg buiten de Diezerpoort of een steeg buiten de Sassenpoort. Ook deze naam kwam op twee plaatsen voor. Waar de Frankenhof lag is niet bekend. Met Assendorperweg wordt de Assendorperstraat en omgeving bedoeld.

boek aankondiging:

J. ten Hove, **Bronnen voor genealogisch onderzoek in het Rijksarchief in Overijssel**. Zwolle (Rijksarchief in Overijssel) 1990. ISBN 90.71238.47.4.

Genealogie of stamboomonderzoek mag zich als boeiende vrijetijdsbesteding in een steeds toenemende populariteit verheugen. Vaak gaat dat onderzoek ook verder dan het noteren van geboorte-, doop-, trouw- en overlijdensdata en strekt het zich uit tot beroep, levensomstandigheden, welstand en het hele historische decor van het leven van onze voorouders.

Voor het eerst is nu een uitgebreid overzicht van de belangrijkste archieven en verzamelingen voor genealogisch onderzoek in het Zwolse Rijksarchief verschenen. **Bronnen voor genealogisch onderzoek in het Rijksarchief in Overijssel** is een onmisbare steun voor beginners en gevorderden. Het bevat niet alleen een opsomming van de primaire en secundaire bronnen voor genealogisch onderzoek in het Rijksarchief, maar ook wordt onder de genoemde bronnen in het kort uiteengezet wat voor informatie de betreffende bronnen bevatten, in welke vorm ze beschikbaar zijn en op welke wijze ze toegankelijk gemaakt zijn. Zeer verhelderend voor de raadpleging van de rechterlijke archieven van na 1811 is bijvoorbeeld de korte schets van de gevolgd procesgang. De gids is voorzien van een bijzonder aardige en duidelijke illustraties en is zeer overzichtelijk ingedeeld.

Van deze gids wordt hier melding gemaakt omdat zich in het Rijksarchief ook materiaal bevindt dat van belang is voor diegenen die onderzoek doen naar Zwolse voorouders. Voorbeelden hiervan zijn de zo juist genoemde rechterlijke archieven van na 1811, de memories van successie en de hypothecaire en kadastrale archivalia.

Het boek is verschenen als nr. 22 in de reeks Uitgaven van het Rijksarchief in Overijssel en kost bij bestelling f10,- (+ f2,50 portokosten = f12,50) te storten op postrekening 865784, ten name van het Rijksarchief in Overijssel te Zwolle, onder vermelding van 'RAO-Uitgaven nr. 22'. Het boek is ook te koop bij de receptie van het Rijksarchief aan de Eikenstraat.

F.C. Berkenvelder met medewerking van W.A. Huijsmans
Maandrekening van Zwolle 1439.

Zwolle (Gemeentearchief) 1990. 113 pp.

De beer is los: dieren op de kermis. Zwolle (Provinciaal Overijssels Museum) 1990. 18 pp.

J. Erdsieck
Van lokaal tot kerk: geschiedenis van de christelijke gereformeerde kerk in Zwolle 1895-1940. Zwolle (eigen beheer) 1990. 45 pp.

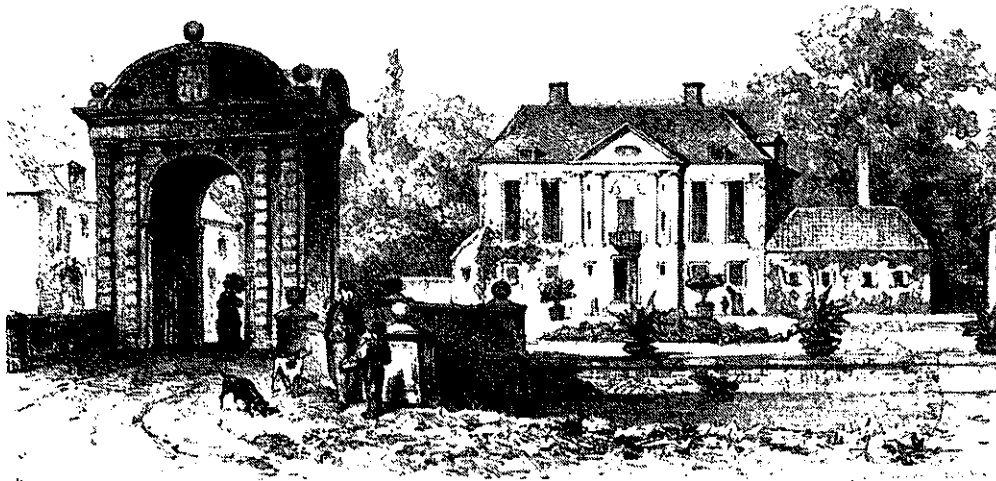
Bert Evenboer
Neem nou Zwolle. Een kleine historie over de ontwikkeling van Zwolle. dl. 2 Oranjebuurt tot Blijmarkt. Zwolle (Evenboer-

boek) 1990. 157 pp. ISBN 90.72778.01.4.

Provinciehuis, Bureau Voorlichting (red.)
Almanak voor de provincie Overijssel. Zwolle (Waanders) 1990. 186 pp. ISBN 90.6630.201.1.

H. Sarfatij (red.)
Verborgene steden: stadsarcheologie in Nederland. Amsterdam (Meulenhof) 1990. 200 pp. ISBN 90.290.9936.4.

F.D. Zeiler
Uit Zwolle's geschiedenis. Zwolle (Provinciaal Overijssels Museum) 1990. 48 pp. ISBN 90.73429.03.X.

Tentoonstellingen

Provinciaal Overijssels Museum:

tot half januari: tentoonstelling over de schilder Derk Jan van der Laan (het 'Drostenhuis', Melkmarkt); zie ook het artikel van J. Streng elders in dit tijdschrift.

tot half januari: Trouwen in Overijssel ('de Gouden Kroon', Voorstraat)

26 januari – 24 februari: Prenten uit eigen collectie. Wandelingen in Overijssel (het 'Drostenhuis', Melkmarkt)

9 maart – 24 mei: Heksen (het 'Drostenhuis', Melkmarkt)

half maart - 9 mei: Markten ('de Gouden Kroon', Voorstraat)

(illustratie: Schipperus, 'Huis te Diepenheim')

Lezingen

De Vereniging 'Vrienden van de Stads kern' organiseert lezingen op:

woensdag 16 januari

woensdag 6 maart

vrijdag 26 april

zaterdag 20 april:

Symposium 'Godsdienst en zelfbewustzijn' georganiseerd door de Stichting Windesheim 600+.

(Bijzonderheden in het vorige tijdschrift.)

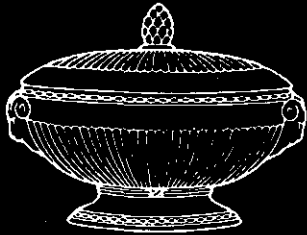
Jan Willem van Beusekom (1954) studeerde architectuur en restauratie te Delft en architectuurgeschiedenis te Leiden. De afgelopen drie jaar hield hij zich bezig met de uitvoering van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Overijssel.

C. Hamming werkte van 1945 tot 1985 bij de Stichting voor Bodemkartering te Wageningen. Hij verrichtte onderzoek in vele gebieden van Nederland en kwam daarbij in aanraking met geologisch, hydrologisch en archeologisch onderzoek.

Jean Cornelis Streng (1945) was enige jaren werkzaam in het bedrijfsleven en ging daarna geschiedenis studeren; eerst aan de Noordelijke Leergangen te Zwolle (MD) en vervolgens aan de Rijks Universiteit Groningen. In 1986 legde hij zijn doctoralexamen geschiedenis af en twee jaar later het doctoraal kunstgeschiedenis. Thans is hij werkzaam als freelance historicus.

J.T. Teunis (1950) is medewerker bij de dienst Openbare Werken, afd. Bouwkunde/Monumentenzorg te Zwolle.

(advertenties)

Wedgwood
serviezen

WVZ

transse-wiertz

Sassenstraat 11-13 - Oude Vismarkt 12-14 - Zwolle
Telefoon 038-216359

met voor het goede boek

Voor al uw (studie)boeken

boekhandel goedhart

Assendorperstraat 67, 8012 DG Zwolle
tel. 038 - 219802, b.g.g. 210090
maandags gesloten